

Június 9-én újabb közös PB-ülésem tárgyalta a két munkáspárt az iskolák államosítását. Megerősítették, hogy 15-én kell benyújtani a törvénytervezetet és kérni kell a sürgősség kimondását. Döntés született arról, hogy ki lesz a parlamentben a javaslat előadója, és a vita során az MDP részéről ki szólal fel, ki képviseli a párt véleményét. A jegyzőkönyv a következőképpen rögzíti a döntést: „A törvényjavaslat előadója Bognár, az MDP vezérszónoka Bóka elvtárs és rajta kívül még Ilku elvtárs szólaljon fel.”⁵⁵

Az előzőekben láttuk, a Parasztpárt már áprilisban elfogadta az iskolák államosításának tervét. Az FKGP, a koalíció negyedik pártja viszonylag későn kötelezte el magát az államosítás mellett. Ugyan az Országos Nagyválasztmány április 17–18-án tartott ülésén Ortutay Gyula előadása alapján szükségesnek tartotta az állam és az egyház viszonyának rendezését, helyeselte a kormány művelődéspolitikáját, de csak június 1-jén foglalt nyilatkozatban állást az államosítás mellett.⁵⁶

Ezután az FKGP-ben is gyorsan zajlottak az események. A párt Politikai Bizottsága elfogadta, hogy a PB egyik tagja, Bognár József legyen a törvényjavaslat előadója, másik két PB-tagot, Katona Jenőt és Csala Istvánt pedig hozzászólásra kérték fel.⁵⁷ Csala István ceglédi országgyűlési képviselőt táviratilag kérték arra – nyilvánvaló nem vett részt a PB ülésén –, hogy az ügy megtárgyalása érdekében a pártközpontban, illetve Ortutay Gyula „hivatali helyiségében feltétlenül” jelenjen meg.⁵⁸

Ha a Kommunista Pártnak erőfeszítést kellett tennie annak érdekében, hogy a párt tagsága elfogadjon az iskolák államosítását, akkor fokozottan volt ez érvényes a Kisgazdapártra. Az Elnöki-Főtájtári Hivatal és más szervek iratanyagából egyértelműen kitűnik, hogy a pártvezetésnek komoly nyomást kellett gyakorolnia a tagság egy részére, s garanciaként a kötelező vallásoktatás fenntartását kellett megígérnie azért, hogy elfogadják az iskolák államosítását.⁵⁹

Ilyen előkészületek után a Minisztertanács június 11-én tárgyalta és fogadta el az iskolák államosításáról készített törvényjavaslatot. Másnap megtörtént a két munkáspárt egyesítése, az MDP megalakítása. Az NPP Végrehajtó Bizottsága megerősödött szövetségesként köszöntötte a Magyar Dolgozók Pártját. Ezzel minden feltétel adott volt az iskolák államosításának végrehajtására. A törvényjavaslat példányán a következő szűkszavú feljegyzés rögzíti az iskolák államosításának tényét: „Az Országgyűlés 1948. július 15-én bizottsági tárgyaláson módosítás nélkül elfogadta. 1948. július 16-án sürgősség kimondása mellett az Országgyűlés elfogadta és még ugyanazon a napon kihirdették 1948. XXXIII. tc. alatt.”⁶⁰

Ez a törvénycikk egy közel ezeréves állapotot szüntetett meg, gyakorlatilag felszámolta az egyházak iskolafenntartó, köznevelési funkcióját. Az egyházak kezelésében csak a hitudományi főiskolákat, a diakónus- és diakonissza-képzőket hagyta. Az 1. § 2. bekezdése lehetőséget biztosított arra, hogy a kormány a vallás- és közoktatásügyi miniszter előterjesztése alapján az államosítás alól kivételként tehesse. A kormány néhány középiskola mentesítését feltételhez kötötte, s ez a feltétel az egyházak és az állam egyezményének aláírása volt. Ezen egyezményt a protestáns egyházak, az izraelita felekezet 1948-ban, a katolikus egyház 1950-ben írták alá.⁶¹ Az ötvenes évek elején – nagyon rövid ideig – tizenöt iskolai középiskola működött az országban. A hat protestáns középiskola közül csak a debreceni maradt egyházi fenntartásban, a többi – „felajánlás” következtében – állami kezelésbe került.

⁵⁵ Uo. 729. sz. mikrofilm.

⁵⁶ A szocializmus útján. Szerk. Szabó Bálint. Kossuth Könyvkiadó, 1970. 71. és 335. p.

⁵⁷ Kis Újság, 1948. június 12. MSZP PI. Lev. 285. f. 7. cs. 4. 6. e. 46. p.

⁵⁸ MSZP PI. Lev. 285. f. 7. cs. 4. 6. e. 46. p.

⁵⁹ Uo. 285. f. 6. cs. 128. 6. e.

⁶⁰ Dokumentumok a magyar közoktatás reformjáról, i. m. 767. p.

⁶¹ Gergely Jenő: Az 1950-es egyezmény és a szerzetesrendek felszámolása Magyarországon, i. m. passim; Fűrj Zoltán: Az iskolák államosítása és a Református Egyház. Theológiai Szemle, 1991/3. sz. 162–167. p.

SZAKADÁT ISTVÁN

Káderfo(r)gó

A hatásköri listák elemzése

A kommunista (bolsevik) uralmi rend fontos része volt a nomenklátúra jelensége. Oly sok más szakkifejezéshez hasonlóan a nomenklátúra fogalmát is különböző értelemben használják a rendszerrel foglalkozó kutatók. Alábbi tanulmányunkban mi is teszünk egy értelmezési kísérletet.¹ Minden különösebb felvezetés és elméleti, történeti, „beágyazás” helyett előzetesen megadjuk a fogalom általunk használni kívánt definícióját: *A nomenklátúra-rendszeren a különböző szintű pártszervek (káder)hatásköri (illetve véleményezési jogköri) listáinak összefüggő rendszerét fogjuk érteni.*

Nézzük át egy ilyen megközelítés alapján, miket érdemes és miket lehet megtudnunk erről a jelenségről!

A nomenklátúra-határozat bizonyos jogosultságokat tartalmaz. Valakinek valakikkel szemben valamilyen jogára utal, tehát adott, társadalmi kapcsolatban lévő szereplők között létező, egyirányú viszonyt rögzít. A továbbiakban érdemesnek tűnik a szereplőtípusok (a kinevezők és a kinevezettek), illetve a köztük lévő reláció elemzését egymástól analitikusan elválasztva tárgyalni. Erre azért is szükség van, mert időben némileg változott az egyes nomenklátúra-határozatok tartalma, pl. bővült vagy kisebb lett a szereplőtípusok köre.

A káderhatásköri jog tartalma

Kezdjük a szereplők (tehát a kinevezők és a kinevezettek) közötti reláció behatóbb vizsgálatával! A határozatok alapján tisztáznunk kell a különböző kinevezői szerepek jogosultságainak tartalmát, az előforduló jogtípusok alapjait, a különböző jogosultságok mögött rejlő legitimitásigényeket.

A nomenklátúra-határozatokban általában nem közölték a káderhatásköri jogok tartalmát. Különösen igaz ez az ötvenes évek időszakára. Ismereteink szerint e jogokat tételesen csak az 1977-es és az 1981-es nomenklátúra-határozatokban sorolták fel. Kiindulásként idézzük az 1977-es határozat idevágó részletét:

„A káderhatáskör a következő fontosabb személyi ügyekre terjed ki:

- kinevezés (választás), előléptetés, áthelyezés, felmentés, leváltás, visszahívás, alacsonyabb munkakörbe helyezés;
- minősítés;
- kormánykitüntetés;
- magasabb szintű politikai és állami iskolára küldés;

¹ Az itt közölt tanulmány egy hosszabb kézirat rövidített és esszéített változata. A felhasznált dokumentumok a Magyar Kommunista Párt témába vágó határozatai voltak. A tanulmányban levéltári hivatkozásokat nem tüntettem fel. A káderhatásköri listákról lásd: T. Varga György–Szakadát István: *Ime, a nomenklátúrák!*, in: *Társadalmi Szemle*, 1992/3., 73–95. o.

- hosszabb időtartamú hivatalos külföldi kiutazás;
- fegyelmi eljárás kezdeményezésének engedélyezése.²

Ha alaposabban átnézzük a nomenklatura-határozatokat, természetesen találhatunk a felsorolt hatáskörökön túl másfajta jogosultságokat is. Példaként hozhatjuk fel azt a tényt, hogy a különböző pártapparátusok tagjai bármilyen célú külföldi útjukra csak az illetékes pártszerv engedélyével mehettek el, de ilyen „nomenklatúrás” jog volt (még a nyolcvanas években is!) az akadémiai levelező tagságra, parlamenti képviselőségre történő jelölés engedélyezése vagy a tábornoki kinevezések feletti rendelkezés is. Fontos lenne a különféle tartalmú hatáskörök időbeli változásainak nyomon követése, az egyes hatáskörök súlyának, jelentőségének feltárása, ám minden további elemzés helyett egyszerűen azzal a feltevessel (s ezáltal egyben szűkítéssel) élünk, hogy a káderhatásköri jogosultságok legfontosabb összetevője mindvégig a pozíciókba-pozíciókból történő kinevezések-felmentések feletti rendelkezés maradt. Ezzel fontos vizsgálati területeket veszítünk el, mégis a továbbiakban a hatásköri jogok elemzését leszűkítjük a kinevezések/felmentések feletti rendelkezések kérdéseire, és a fegyelmezési, büntetési, jutalmazási, „utazási”, beiskolázási, előléptetési, „átigazolási” jogok problémakörét elhanyagoljuk.

A káderhatásköri jogok voltaképpen – a kinevező, illetve a kinevezett között érvényes – tiszta uralmi viszonyokat rögzítenek.³ A klasszikus weberi uralomelméletre támaszkodva a két intézményesített-intézményesedni képes (tehát a racionális és a tradicionális) uralomtípust fogjuk használni. A racionális világkép-bázison alapuló racionális-legális uralomban a tétélezett uralmi rend egyik lényeges eleme az uralmi szerepek kijelölése, illetve ezen uralmi szerepekbe történő bekerülés szabályainak rögzítése.

A racionális uralom sajátosságából következik, hogy az uralmi szerepek betöltését adott személy vagy csoport akaratától teszi függővé. Ezen akaratok két irányban jelölhetnek ki uralmi szerepeket. Mivel az uralom – lényege szerint – aszimmetrikus viszonyt takar, az uralom létezésének feltétele a „parancsadó” és a „parancsnak engedelmeskedő” szerep, illetve az e szerepeket betöltő személyek elkülönítése. Racionális alapon két fő pozícióba kerülési elvet különböztethetünk el egymástól: a kinevezés, illetve a választás elvét. A kinevezéskor az akarat „lefelé irányul”, azaz a „kinevező” az általa betöltött szerepnek alávetett (azaz neki engedelmeskedő) szerepbe jelöli ki az adott személyt, míg a választás aktusával a „választó” felfelé (maga fölé) emel uralmi viszonyba egy adott személyt. Kinevezéskor tehát a kinevező uralomban marad (példa erre az osztályvezető kinevezése mondjuk a főosztály által), választáskor viszont a választó kerül az uralmi viszony „ahul” levő szerepébe (pl. a pártelnök tagság által történő választásakor).

A modern társadalmakban a kinevezés és a választás elve vált szinte kizárólagossá az uralmi pozíciók betöltése során. Nem volt ez másként a nomenklatura rendszerében sem. Csak egy – nagyon fontos – helyen kell majd figyelembe vennünk egy másik pozícióba kerülési elvet (a „kiválasztottság” elvét), amikor is a csúcson levő pártvezetők uralmának érvényességére kérdezzük rá.

A fentiekén túl szükségünk van még egy másik lényeges különbségtételre. A kinevezést-választást gyakorló szerepre ugyanis egyaránt érvényesíteni lehet a testületi, illetve a monokratikus elvet. Az uralmat monokratikusnak nevezhetjük akkor, ha gyakorlása egy személyhez kötődik. A testületi elv ehhez képest annyit jelent, hogy az adott uralmi pozícióban meghozandó döntés kollektív akarat eredménye. A testületi elvnek sokféle értelmezése lehet, ezek közül néhány típust majd mi is be fogunk mutatni a későbbiek során.⁴ A testületi elv összekapcsolódhat olyan fogalmakkal, mint a szavazás, a konszenzus elv, a többségi elv, a vétó, a kompromisszum.

2 A Központi Bizottság 1977. október 18-i hatásköri listája.

3 Az uralom fogalmát itt parancsadási hatalomként értelmezzük, amelynek elkerülhetetlenül van normatív mozzanata, összetevője. Lásd: M. Weber: *Gazdaság és társadalom*, 221–224. o.

4 Erről bővebben lásd: M. Weber: *Gazdaság és társadalom*, 275–285. o.

Fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy a testületi elv bizonyos alkalmazása esetén ugyanazt a döntéshozatal-technikát lehet használni, mint a választás elvének érvényesítésekor. Ez a közös akaratképzési technika a szavazás módszere. Amikor még kell választani valakit, akkor a lehetséges akarataggregálási mód értelemszerűen a szavazás, de ugyanezt az eszközt lehet alkalmazni akkor is, amikor a monokratikus uralom gyengítése céljából az egyszemélyi döntések helyett testületi döntéseket „írnak elő” és a testületeknek szavazniuk kell (pl. valamilyen alkalmazott kinevezéséről).⁵

	PB	T	SZB	KB	KB-lista	KBt	KBov	KBtov	Összesen
1950 előtt	100– 150	600– 700	2700– 3000		3400– 3850				3400– 3850
1950. III. 29.	276	1836	1700		3812				3812
1951. IV. 18.	91	736	1587		2414				2414
1951. VII. 11.	64	764	1433		2261				2261
1956 előtt	103	784			887				887
1963 előtt	599	961		91	1651				1651
1963. II. 5.	199	610		82	891	?	?		?
1967 előtt	599	620		96	1315	629	845		2789
1967. V. 9.	426	376		93	895	334	283		1512
1971 előtt									1639
1971. VI. 1.	169	387		95	651	458	475		1710
1974 előtt									1700
1974. V. 21.					785			885	1670
1988 előtt					1241				1241
1988. VI. 14.					435				435

Rá kell mutatnunk még egy igen fontos különbségre: a központi és középszintű pártszervek, illetve az alapszervezetek jogosultságai – legalábbis formálisan – eltérőek voltak a Kádár-rendszer vizsgált időszakában. Az általunk ismert dokumentumok szerint ugyanis a központi és középszintű pártszerveknek hatásköri joga (és listája), ám az alapszervezeteknek véleményezési joga volt. Ez utóbbit csak egyfajta halasztó hatályú vétójognak, tehát nem a klasszikus kinevezési-felmentési jogosultságnak kell minősítenünk, ahogy ezt egy dokumentum tetelesen el is ismeri:

„...a véleményezési jog... azt jelenti, hogy az illetékes állami, gazdasági, kulturális, stb. szervek vagy vezetők, mielőtt döntenének az alapszervezet véleményezési listáján szereplő vezetők személyi ügyeiben, kötelesek kikérni az alapszervezet vezetőségének véleményét, amely – ellentétben az irányító pártszervek döntésével – nem kötelező érvényű. Ugyanakkor halasztó hatályú, vagyis vétójog. Ennek megfelelően az alapszervezeti vezetőség eltérő véleménye esetén az illetékes szerv vagy vezető a tervezett intézkedést nem hajthatja végre: az ügy végleges eldöntéséért a felsőbb párt- és állami szervekhez kell fordulnia.”⁶

Később látni fogjuk, hogy a központi hatásköri listákon bizonyos időszakban felbukkantak más típusú jogosítványok is (pl. előzetes egyetértési jog), de most nem fogunk különbséget tenni a hatásköri jogok birtoklásának formái (hatáskör, egyetértés, véleményezés stb.) között. Az elemzés számára elkerülhetetlen szűkítést a területi elv (központi, megyei, alapszervezeti stb.) szerint fogjuk megtenni.

5 Mind a választás, mind a testületi kinevezés során létezik a szavazástól különböző akarataggregálási technika, például a kompromisszumkötés elve. Például a pápajelölési mechanizmusban sokszor elég az egyszerű szavazás eszközt alkalmazni, ám előfordulhatnak olyan esetek is, amikor csak a kompromisszumkötés módszere hozhat megoldást.

6 Szervezeti kérdések a Magyar Szocialista Munkáspártban, Kossuth K., 1986., 64. o. Megjegyezzük, hogy a vétójog tulajdonképpen a testületi elv egy sajátos alkalmazása, hiszen ebben az esetben nincs másról szó, mint hogy a pártalapszervezeti vezetőségek, illetve az „érintett” szervezetek vezetői (valamint a felsőbb szervek) „kollektív” akaratképzési technikával hozzák meg az adott kinevezésre vonatkozó döntést.

A káderhatásköri jog legitimitásigényei

A nomenklatura-dokumentumokban 1968-ig a központi pártszervek káderhatásköréről csak annyit írtak, hogy az adott beosztások a pártszerv hatáskörében vannak, vagy, hogy adott beosztásokról az adott pártszerv dönt. 1968-tól kezdve érdekes megkülönböztetés bukkant fel a pártszervek hatásköri jogának típusaival kapcsolatban:

„A Központi Bizottság

a) A Szervezeti Szabályzat alapján saját tagjai közül megválasztja...

b) Kinevezi...

c) Megválasztásuk, illetve kinevezésük előtt állást foglal az alábbi tisztségekre javasolt ügyében...”⁷

Az adott pártszerv tehát a káderhatáskörét vagy megválasztás vagy kinevezés vagy állásfoglalás formájában gyakorolhatta.⁸ A káderhatáskörbe utalt döntéseknek három formáját akarták ezzel elkülöníteni. A korábbi dokumentumokhoz képest új elem az állásfoglalás fogalma. Vegyük észre, hogy a fenti három döntéstípus két csoportba sorolható. A listán szereplő pozíciókat ugyanis aszerint különíthetjük el egymástól, hogy az adott beosztás a szervezeti szabályzatok szerint a kinevezők (azaz a központi pártszervek) rendelkezési állományába tartozott-e vagy sem. Ezeket figyelembe véve a káderhatáskört gyakorló pártszerv:

a) vagy formálisan is kötelező döntést

b) vagy formálisan nem kötelező döntést hozhatott személyi kérdésekben.

Az első esetben a döntés formája kinevezés vagy választás volt, de a döntés a hivatalosan előírt pozícióbakerülési-szabály szerint zajlott, míg a második esetben a döntés formája állásfoglalás volt. Formálisan csak javaslatról lehetett szó, és a formális döntés az írott szervezeti szabályzatok szerint másoknak, azaz a központi pártszerveken kívüli szervezetek tagjainak vagy vezetőinek a hatáskörébe tartozott.

A szétválasztás szándéka nyilvánvaló: a párt központi szerveitől formálisan – részben vagy teljesen – autonóm és autokefál szervezetek⁹ önállóságának „tekintetbe vételét” akarták ezzel szimbolizálni.

A pártélet egyik fontos normájaként hirdették a demokratikus centralizmus elvét, amelynek egyik fontos eleme volt a választott párttestületek bizonyos mértékű önállósága. Bizonyos káderkérdésekben például a párt szervezeti szabályzata egyértelmű önállóságot hirdetett a pártbizottságokra vonatkozóan:

„A pártbizottságok tagjai közül végrehajtó bizottságot választanak, megválasztják a pártbizottság első titkárát és titkárait.”¹⁰

A pártbizottságoknak azt a jogát tehát, hogy maguk választhassák meg saját vezetőiket, a Kádár-rendszerben már nem lehetett formálisan megkérdőjelezni azzal, hogy a Központi Bizottság káderhatásköri listáján pl. kinevezési jogként tüntetik fel mondjuk a megyei pártbizottságok első titkári pozíciói feletti rendelkezést. A központ „csak” állást foglalhatott ebben a kérdésben. Persze könnyedén feltételezhetjük, hogy az a gyakorlat, ami Rákosi Mátyás 1949-ben olyan pontos (és „önkritikus”) megfogalmazásából „kiolvasható”, nem csak a Rákosi-rendszerben érvényesülhetett:

⁷ A Központi Bizottság és szerveinek 1986. január 23-i hatásköri listája.

⁸ A későbbi dokumentumokban előfordultak még más kifejezések (így például dönt, előzetesen jóváhagyja, előzetesen véleményezi, hozzájárul), ám ezeket nyugodtan besorolhatjuk a kinevezés, illetve az állásfoglalás kategóriájának valamelyikébe: a döntés itt egyenlő a kinevezéssel, míg a jóváhagyás, a véleményezés, a hozzájárulás az állásfoglalással egyenértékű.

⁹ Autokefálisnak nevezhetünk egy szervezetet, ha vezetőit saját „tagsága” választja meg, míg autonómiáról akkor beszélhetünk, ha a szervezet belső működési rendjét külső hatásoktól mentesen „saját maga” határozza meg.

¹⁰ A Magyar Szocialista Munkáspárt Szervezeti Szabályzata, in: Szervezeti kérdések a Magyar Szocialista Munkáspártban, Kossuth K., 1986., 170. o.

„[A]... demokratikus centralizmus megsértése, ha nem választott, hanem kinevezett szervnek adunk olyan funkciót, amely a választott szervnek jár. De a javasolt formában nem veszélyes, naponta megtesszük, hogy egy választott szerv funkcióját egy munka elvégzésére rábízunk egy kinevezett szervre.”¹¹

Természetesen, ha az alsóbb pártszervek önállóságát meg akarjuk kérdőjelezni, akkor még inkább így kell tennünk a párton kívüli szervezetek esetében. Azok, akik valamilyen szinten ismerik a kommunista politikai rendet, azok tudják jól, hogy abban nem igazán léteztek párttól független szervezetek. A nomenklatura-dokumentumból azonban ez nem is derülhet ki. Csak a káderkinevezési mechanizmus konkrét elemzése erősíthetné meg azt az állítást, miszerint a központi pártszervek hatásköre valóban kiterjedt a párton kívüli pozíciókra, illetve a párt alsóbb szerveinek pozícióira is.

Bár a nomenklatura-listák létezésének pusztá ténye önmagában is erősíti a fenti állítást, azonban bármennyire is helytállónak érezzük mindezt, tanulmányunkban csak egy hipotézis megfogalmazásával léphetünk túl e problémán: a kommunista politikai rendszeren belül a tényleges döntéshozó pártszervek személyi döntése (tehát az állásfoglalás is) kötelező jellegű volt. Megjegyezzük, hogy a központi szint alatt már nem lehetett annyira egyértelmű a helyzet, s az alsóbb szintekre vonatkozóan talán módosítanunk is kellene hipotézisünkön.

A döntéstípusoknak a nomenklatura-dokumentumok által bevezetett megkülönböztetést egy szempontból rendkívül nagy jelentőségűnek ítéltük, s ezáltal érdemes az állásfoglalás bizonyos fajta kiemelése. Az a fenti állításunk ugyanis, hogy mind a párt saját szervezetén belüli, mind az azon kívüli pozíciókra vonatkozó döntések egyaránt kötelezőek voltak a „kinevezettek” számára, tehát ugyanúgy érvényes uralmat takart mindkét döntéstípus, nem fedheti el azt a tényt, hogy egymástól eltérő uralomtípusokra utal a két kifejezés. Tanulmányunkban nincs elég hely a kommunista (bolsevik) politikai rendszerben jellemző uralomtípusok részletes kifejtésére, ezért itt csak egy – nem bizonyított – állítás megfogalmazására vállalkozunk: a kommunista politikai rendszeren belül is kétfajta – tartós – uralomtípus létezik. A modernizáció során feltartóztatathatatlannul terjedő racionalis-legális uralomtípus a domináns, a politikai, gazdasági, társadalmi élet szervezeteinek racionalis-bürokratikus hierarchiái gyakorlatilag mindenkit befognak valamilyen uralmi hálóbba. A másik gyakori uralomtípus a pártszervezetek, pártvezetők tradicionális legitimitásigényén alapuló uralma.

A kétfajta uralomtípus egyidejű létezésének feltételezésével már lezárhatjuk a káderhatásköri jogosultságokról szóló fejtegetéseinket. A nomenklatura-határozatokban megjelenő új fogalom, az állásfoglalás ugyanis egyértelműen a pártvezetők tradicionális legitimitásigényén alapuló uralmát mutatja, míg a választás, a kinevezés fogalma értelemszerűen a racionalis uralomhoz tartozik.

A kinevezők: a „jogosultak”

A szakirodalomban egyes szerzők úgy használják a nomenklatura fogalmát, hogy azt kiterjesztik a párton kívüli szervezetek hatásköri listáira is. Harasymiw ír arról, hogy a Szovjetunióban a kommunista párton kívüli szervezeteknek is létezett nomenklaturája.¹² Mindenesetre mi a továbbiakban nomenklaturáról, hatásköri listáról csak a kommunista párt szervei, szervezetei esetében beszélünk. A nomenklatura-határozatokban felsorolt kinevezési-felmentési jogosultságokat birtokló, tehát a kinevezői szerepeket a párt különféle szervei, szervezetei, vezetői „töltik be”.

¹¹ A hatásköri lista végén az 1949. szeptember 7-i Titkársági ülésen.

¹² Harasymiw, B., *Political Elite Recruitment in the Soviet Union*, MacMillan, 1984., p. 162.

A történeti elemzésekhez természetesen szükség lenne a különböző pártszervek, párt-alapszervezetek közötti – időben változó – viszonyrendszer szemléltetésére,¹³ de itt most elegendőnek érezzük a kinevezői szerepeket birtokló pártintézmények rövid felsorolását. Ezek szerint a káderhatáskörökkel rendelkező szervezetek, szereplők az alábbiak voltak: Központi Bizottság (1956–1989), Központi Vezetőség (1945–1956), Politikai Bizottság, Titkárság, Szervező Bizottság (1946–1953), KB titkárok, KB osztályvezetők, megyei, budapesti, megyei jogú pártbizottságok, járási pártbizottságok, városi pártbizottságok, üzemi, hivatali, intézményi, községi pártbizottságok, pártalapszervezetek.

A párt szereplők listájának értelmezéséhez szükségesnek tartjuk megnézni a vonatkozó párthatározatoknak azon részeit, melyek a jogosultak körére utalnak. Induljunk ki az – általunk ismert – legbővebb értelmezésből:

„Személyi kérdésekben hatáskörrel a Központi Bizottság rendelkezik. A hatáskör gyakorlásában azonban differenciáltan jár el; egyes személyi kérdésekről testületi ülésen dönt, a többieket a KB szerveinek hatáskörébe utalja. A KB szervei: a Politikai Bizottság, a Titkárság, a KB titkárai és osztályvezetői a Központi Bizottság megbízásából és nevében gyakorolják a hatáskört.”¹⁴

Az idézetből kiderül, hogy miért is kell a KB titkárokat, KB osztályvezetőket is a párt hierarchiába illeszkedő „szerveknek” tekinteni. Volt időszak (a Kádár-rendszer történetében), amikor tehát nemcsak a vezető párttestületek rendelkeztek – testületi – káderhatáskörrel, hanem emellett a titkároknak és az osztályvezetőknek is létezett „személyi” hatásköre.

A párt szervezeti rendje elkülönítette a párt szervezeteket és a párt szerveket egymástól. Párt szervezeteken az alapszervezeteket (mint a párt legkisebb, önálló döntési joggal rendelkező egységeit) értették, míg párt szerveken a választott párttestületeket. Utóbbiba a különböző szintű pártbizottságok, végrehajtó bizottságok, a legfelső vezető testületek, a pártvezetőségek, csúcsvezetőségek tartoztak. A pártalapszervezeteknek (sajnos nem tudjuk, pontosan mikortól) csak véleményezési jogkört biztosítottak, és a párt szervek (vagyis a választott párttestületek) rendelkeztek a tényleges és teljes káderhatásköri jogosítványokkal.

Ha a területi elv szerint is elvégezzük a párt szervek és párt szervezetek csoportosítását, akkor a formális párt hierarchiának három szintjét, a központi, a területi és az alapszervezeti szinteket különböztethetjük meg.

A továbbiakban kiemelkedő jelentősége, valamint a rendelkezésre álló dokumentumok tartalma miatt figyelmünket csak a központi szintre fogjuk koncentrálni.

A KB-jogosultság elsajátítására vonatkozó hipotézis

A formális párt hierarchia szerint a Központi Vezetőség–Központi Bizottság az összes hatáskört gyakorló párt szerv fölött állt. Hogy a KV effajta – tételezett – dominanciája teljesen formális volt, azt szemléletesen mutatja az az egyszerű tény is, hogy magának a KV-nak tulajdonképpen nem is adtak nomenklatúra-jogosultságokat, hanem azokat „szétosztották” az egyéb vezető szervek között. (Az 1956 előtti határozatokban a PB-nek, a Titkárságnak, a Szervező Bizottságnak voltak listái, és csak a nomenklatúra-határozatok címében szerepelt a KV neve.) Nem igazán lehetett ez másként a Kádár-korszakban sem. A Központi Bizottság alárendelt szerepét hosszú időszakon keresztül feltételezhetjük.

13 A párt szervezeti struktúrájára, illetve annak változásaira vonatkozóan lásd: *Szervezeti kérdések a Magyar Szocialista Munkáspártban*, Kossuth K., 1986., 178–181. o., illetve: *Segédkönyv a Politikai Bizottság tanulmányozásához*, Kronológia rész. A párt vezető szerveinek történetére lásd még: Szakadát István: *A párt szervezeti felépítéséről*, in: Nyíró András (szerk.): *Politikai szociológiai tanulmányok a kommunista bürokrácia vezérkaráról*, BKE Szociológia Tanszék, 1990.

14 A Központi Bizottság 1971. június 1-jei hatásköri listája.

A továbbiakban egy hipotézissel élünk, amely hipotézist – nyilvánvalósága ellenére – a nomenklatúra-elemzésen kívüli dokumentumok, tények figyelembe vételével lehetne teljeskörűen és meggyugtatóan bizonyítani.

1956-ig a KV-nak nem volt tényleges hatásköri jogosultsága. 1956 és 1988 között a KB-hatáskörbe sorolt pozíciókat 1956 után a Politikai Bizottság és/vagy a Titkárság hatáskörébe tartozóknak minősítjük azon az alapon, hogy a PB és/vagy a Titkárság volt(ak) a tényleges döntéshozó szerv(ek). Ezzel szemben 1988-tól a KB legalább részleges autonómiáját feltételezhetjük a PB-vel szemben, így ekkortól a KB és a PB hatásköri listáit tényleg külön kell kezelnünk.

E hipotézisünk szemléltetésére idézünk abból a dokumentumból, amely a KB 1962. február 9-i ülésén történeteket rögzítette, amikor is a PB tájékoztatta a KB tagokat a fontosabb személyi változásokról (az idézet egyben azt is jelzi, hogy a hipotézisünk esetleges „érvényességi korlátját” jelentő időszak ténylegesen rövid lehetett csak):

„A PB a korábbi és nagyobb számban 1962. január 30-i ülésén fontos személyi kérdésekben határozott. Ezen intézkedések folytatását képezi a KB 1961. szeptember 12-i határozata »A vezetés színvonalának emelése és az operatív munka javítása« további végrehajtásának.”¹⁵

A hivatkozott személyi döntések – többek között – a KB egyes osztályvezetőinek kinevezésére vonatkoztak. Az esemény egyértelműen mutatja a papíron rögzített KB-jogosultságok formális jellegét, hiszen a dokumentum tanúsága szerint a KB tulajdonképpen csak tudomásul vétel végett kapott információkat – az akkor érvényes határozat szerint!¹⁶ – a saját hatáskörébe tartozó káderkinevezések ügyében.

A fenti példa mellett a hipotézist erősíti az a tény is, miszerint 1956 előtt a Titkárság, majd 1988-ig a Politikai Bizottság hozta a nomenklatúra-határozatokat. Az általunk ismert dokumentumok közül csak az 1988-as listára vonatkozó, illetve az 1989-es, „a hatásköri jogról lemondó” határozatokat alkotta maga a Központi Bizottság.

Ugyancsak árulkodó az a dokumentumokban szereplő kitétel, miszerint a KB-tagok beosztásával kapcsolatos kezdeményezések ügyében a PB dönt.

Az egész rendszer működésének megértése szempontjából rendkívül jelentősége lenne, ha megvizsgálhatnánk a hatásköri jogosultságoknak a PB, a Titkárság és az első titkár közti tényleges megoszlását. Bármennyire is így gondoljuk azonban mindezt, a megfelelő bizonyítékok hiányában még csak hipotézisként sem fogalmazhatjuk meg ezt az állítást.¹⁷ Az első titkár kiemelkedő szerepének bizonyítását a kommunista (bolsevik) uralom leírásában az egyik legfontosabb feladatnak tartjuk.

Párton belüli hierarchia- (és presztízs-) szintek

A hatásköri jogokkal rendelkező párt szereplőkre vonatkozóan – későbbi elemzési szempontokra figyelve – felvethetünk egy újabb osztályozási lehetőséget. Az a tény, hogy a PB és KB Titkárság hatáskörébe tartozó pozíciókat – a „Ki a tényleges döntéshozó?” kérdés szempontjából tekintve – összevonjuk, nem jelenti azt is egyben, hogy más elemzési szempontok alapján nem lehet ezeket megkülönböztetni egymástól. A KB-hatáskörben feltüntetett pozíciókat az „alatta” levő szervek listáin szereplő posztoknál fontosabbnak tarthatjuk majd a pozíciók hierarchiájának elemzése során. És természetesen ezt a „rangsorolást” megtehetjük a formális párt hierarchia szintjein lefelé haladva.

Hogy az ilyen minősítések nem indokolatlanok, arra szemléltetésképpen idézzünk egy dokumentumból:

15 A Politikai Bizottság 1962. január 30-i határozata.

16 A Központi Bizottság, a Politikai Bizottság és Titkárság 1960. február 23-i hatásköri listája.

17 A hazai szakirodalomban Nyíró András foglalkozott az „első titkár kontra PB” problémával: Nyíró András: *Testületek a párt vezetésében*, in: *Segédkönyv a Politikai Bizottság tanulmányozásához*, XXI–XXXI. o.

„A hatáskör decentralizálása kapcsán érintett vezetők egy része nehezményezte, hogy alsóbb szinten került hatáskörbe. Sérelmezték, ha pártalapszervezet véleményezési jogkörébe kerültek, vagy még inkább, ha kiharadtak a párthatáskörből. Emiatt egyesek megsértődtek, közülük többen a felsőbb pártszerveknél tettek kifogást.”¹⁸

A jelentésben említett sérelmek motívumai könnyen megtalálhatók. A rendszerben – bármennyire furcsa, de igaz – jobb volt a magasabb szintű pártszervtől függni.

Részen a fentiek miatt, részben pedig a későbbi elemzések számára a listákon szereplő pozíciókat különböző szintekre sorolhatjuk. (Központi Bizottság – első szint, Politikai Bizottság – második szint; KB Titkárság – harmadik szint; KB titkárok – negyedik szint; KB osztályvezetők – ötödik szint. Az osztályozást nyilván folytatni lehet a területi pártszervek hatásköri listáinak ismeretében. Pl. megyei pártbizottság – hatodik szint stb.)

A nomenklatura-határozatok további fontos eleme a különböző pártszervek hatáskörébe rendelt pozíciók (azaz a „kinevezettek”) halmaza. A határozatokban és előterjesztésekben a pozíció helyett olykor használják a poszt, a tisztség illetve a funkció kifejezéseket is. A továbbiakban nem teszünk különbséget e fogalmak között, és igyekszünk a pozíció kifejezést alkalmazni.

Minden pozíció egy intézményből és az adott intézményen belüli beosztásból áll. A szervezetet, az intézményt itt azonos értelemben használjuk. (Ezzel a szociológiában szokásos felfogáshoz képest az intézmény fogalmának értelmezési tartományát némileg szűkítjük.)

A nomenklatura-rendszer sajátos vonásai

A modern politika világában mindenhol találhatunk a nomenklaturához hasonló jelenséget. Az államhatalmi, államigazgatási pozíciók betöltésével kapcsolatban is létezik a bizonyos pozíciókba történő kinevezésre, választásra vonatkozó jogosultságoknak az állam alaptörvényeiben, többnyire az alkotmányban rögzített rendszere. A kommunista (bolsevik) nomenklatura-rendszer sajátosságait a fentiek tudatában kell meghatároznunk. Ezeket a különös vonásokat Rigby egy tanulmányában az alábbi három tényező létezésében látja:

- a hivatalos és az „önkéntes” szervezetek fontos beosztásainak koncentrált összegyűjtése a pártszervezetek hatásköri listáin,
- az (eredetileg) választással betölthető beosztások párthatáskörbe vétele,
- a rendszer kiterjedtsége, „mindent átfogósága”.¹⁹

Más helyen pedig a fentiek mellett használja még azt a rendszer *egyszervezeti (mono-organisational)* jellegét kifejező fogalmat,²⁰ amihez hasonló kategóriát mi is alkalmazni fogunk, sőt később azt a rendszer egyik legfontosabb tulajdonságaként értelmezzük.

Heterokefálítás

A modern politika világában a legkülönbébb szervezetek vezetőinek kijelölését racionális alapon kétféleképpen lehet elvégezni: vagy az érintettek (pl. a tagok) által *választással* vagy a szervezethez „képest kívülről jövő” *kinevezéssel*. (Racionális alapon egyébként nem kizárólagos a választás, illetve a kinevezés elvének alkalmazása: gondoljunk csak a néhai jogoszláv államelnökség vezetőjének kiválasztásánál a rotáció elvének alkalmazására. Az a

tény, hogy e módszert rendkívül ritkán használják a politikai uralom világában, sejteti az elv alkalmazásának korlátait.)

A demokráciákban a parlament adott esetben maga választhatja meg a saját vezetőit, elnöki rendszer esetén a polgárok választják meg az elnököt, és ugyanígy a politikai mozgalmak, pártok is saját vezetőt választanak. A kommunista (bolsevik) uralomban is tételtek (formálisan) ilyen választási aktust: a Központi Bizottság és a pártbizottságok papíron maguk választották meg vezető szerveiket és első titkárait. Formálisan szinte minden fontos társadalmi, politikai mozgalom, szervezet érvényesített valamilyen választási procedúrát. A Hazafias Népfrontban mint társadalmi mozgalomban a HNF OT főtitkárát, szakszervezeti területen a SZOT elnökét, főtitkárát, az ifjúsági mozgalomban a KISZ első titkárát stb. a szervezeti szabályzatok szerint választották. Természetesen tudjuk jól, hogy a választás elve a gyakorlatban nem érvényesült, ám ezzel a ténnyel csak később tudunk foglalkozni.

Ha a választás elve ténylegesen érvényesül, akkor az adott szervezetet *autokefálisnak* nevezhetjük. A modern politikai rendszerekben sok autokefális szervezetet találhatunk, ám legalább annyi heterokefális szervezet is létezik, amelyek között rendkívül fontos intézmények is akadnak. Foglalkoznunk kell tehát a heterokefális szervezetek néhány problémájával, és meg kell próbálnunk oly módon jellemezni azokat, hogy meg tudjuk ragadni valahogyan a „kívülről való függés mértékét”.

A szervezetek vezetőinek pozícióba kerülési lehetőségeit megvizsgálva leszögezhetjük azt a tételt, miszerint racionális alapon minden kívülről jövő kinevezési aktus végső soron egy korábbi választási aktusra támaszkodik. Nem feltétlenül az „első lépésben” találhatjuk meg a választást, sőt a politikailag talán legfontosabb szervezetek (az államigazgatási bürokráciák) esetében legtöbbször legalább „két lépést kell tennünk hátrafelé”, hogy a választási aktust megtalálhassuk. A kinevezések olykor sorba kapcsolódhatnak, és az ilyen esetekben több kinevezést is legitimál a választási esemény.

Vegyük a parlament elnökét, aki a parlamenti hivatal vezetője is egyben. Ez utóbbi beosztásába „csak” kívülről (mint a parlament elnöke) és kinevezéssel juthatott. Választással akkor került volna ebbe a pozícióba, ha a hivatal tagjai választották volna meg saját hivatali vezetőjüknél. Ugyanez igaz egy pártvezérre a pártapparátus viszonylatában. Úgy véljük, az eddigiek alapján elfogadható lehet a fentebb tett állításunk: racionális uralmat feltételezve minden kinevezés „előzményeként” találhatunk egy végső választási eseményt.

Amennyiben egy racionális alapon álló politikai rendszeren belül vannak olyan szervezetek, amelyek autonómak és autokefálisak, akkor azokban a választás és az autokefália jelensége egymást feltételezi. A modern politikai demokráciákban sok ilyen található, ezek közül talán legfontosabbak a politikai pártok.

A modernizáció folyamatában a politikai élet talán legfontosabb jelenségének a racionális-bürokratikus uralom dominánsá válását ítéltük. A bürokráciák jellemző pozícióba kerülési elve a kinevezés, ami egyben a bürokráciák fegyelmének a fenntartója. A politika szempontjából fontos bürokráciákban (államigazgatási hivatalok, pártok, társadalmi, állami vállalati, gazdasági, kulturális stb. szervezetek; tömegmozgalmak bürokratikus apparátusai) egyetlen nem bürokratikus jellegű szerep létezik: *a csúcson lévő vezető(k) nem a hivatalon belüli kinevezéssel kerül(nek) a hivatal élére*. Oda más – a hivatalon kívüli – szervezetekből lehet kinevezéssel pozícióba tenni az embereket. A bürokráciák tehát nem autokefális szervezetek. Ám a hivatalok vezetőinek kinevezési aktusa – ahogy fentebb utaltunk rá – szükségszerűen támaszkodik egy korábbi választásra.

A választás és az autokefália, a választás és a bürokrácia, valamint a választás és a racionális alapú politikai rend kapcsolata ezért rendkívül fontos. A fentiek alapján nyugodtan állíthatjuk, hogy a modern politikai demokráciákban a szervezetek egyik legfontosabb alapeleme a választás.

Mielőtt a kommunista (bolsevik) nomenklatura-rendszer és a választási elv kapcsolatát elemeznénk, érdemes a heterokefális szervezetek „külső függéseit” karakterizálni. Nyilvánva-

¹⁸ Jelentés a Politikai Bizottságnak a kádérhatáskör rendszerének tapasztalatairól, (PTO, 1975. november 4.)

¹⁹ Rigby, T. H., *Staffing USSR Incorporated: The Origins of the Nomenklatura System*, in: *Soviet Studies*, Vol. XL, No. 4, (October 1988), pp. 523–537.

²⁰ Rigby, T. H., *Introduction: Political Legitimacy, Weber and Communist Mono-organisational Systems*, in: Rigby, T. H. and Fehér, F. (eds.), *Political Legitimation in Communist States*, London and Basingstoke, Macmillan, 1982, pp. 1–26.

lóan másfajta függőségnek (heterokefáliának) kell tartanunk azt, amikor egy szervezetnek csak a legfelső vezetőjét nevezik ki kívülről, mint amikor a vezető helyettesei, sőt esetleg még a szervezet alsóbb szintű vezetői is „kívülről jönnek”. Ha megpróbáljuk fogalmilag megragadni ezt a jelenséget, ehhez mindenképp szükségünk van arra, hogy a modern szervezeteket jellemző hierarchikus viszonyrendszer fogalmára támaszkodva a szervezetek *hierarchikus szintje* kifejezést bevezessük és értelmezzük.

A továbbiakban egy szervezet *hierarchikus szintjén* értjük a szervezet teljes és rendezett beosztáshalmazának azt a részhalmazát, amely a szervezet működési rendjében rögzített, azonos tartalmú és mértékű uralmi jogosítványokkal rendelkező pozíciókból (illetve a posztokat betöltő személyekből) áll. Egy szervezetet akkor nevezünk *elsőfokú heterokefálisnak*, ha a szervezet első hierarchikus szintjén állókat, tehát a vezetőt (vagy, ha a testületi elvet alkalmazzák, a vezetőket) kívülről nevezik ki, és mindenki mást a szervezeten belülről neveznek ki. Egy szervezetet akkor nevezünk *másodfokú heterokefálisnak*, ha a szervezet második hierarchikus szintjén állókat, tehát a vezetőt (vezetőket), illetve a vezető vagy vezetők helyetteseit – és csak őket – kívülről nevezik ki. Természetesen a *különböző fokú heterokefális* szervezetek a fentiekhez hasonló logika és elv alapján definiálhatók.

Nem szorul különösebb magyarázatra az a kapcsolat, hogy minél magasabb fokú heterokefális egy szervezet, annál kisebb a függetlensége, és fordítva.... A kívülről történő „befogás” tehát a szervezet függetlenségével fordított arányban áll.

A kinevezések összefüggő rendszere és a testületi elv formálissá válása

Az előző fejezetben leírtak segítségével máris megfogalmazható a kommunista (bolsevik) nomenklatúra jelenségének egyik fontos sajátossága: *a nomenklatúra-rendszer mindenképp a választás mozzanatát szünteti meg a politikai élet területén, a politikailag fontosnak minősített szervezetek esetében.*

Ezen a ponton már lényeges az a kérdés, hogy miként határozzuk meg a politika fogalmát: mondhatjuk azt, hogy politikai cselekvésnek tarthatunk minden olyan kinevezést, amelyet az államhatalom birtokosai fogadosítanak. Ebben az értelemben persze a politikai szervezetek, a politikai kinevezések kiterjedtsége az államhatalom birtokosainak „felfogásától” jelentős mértékben függ. Ha alaposabban megvizsgáljuk a különböző politikai rendszereket, ez a megállapítás – megítélésünk szerint – igen erős empirikus érvényességgel bír.

A kinevezés elvének kizárólagossá válása más oldalról azt jelenti, hogy az addig autokefális szervezetek heterokefálisakká válnak, és a társadalmi-politikai életben kizárólag heterokefális szervezetek működnek tovább. Bár a választás mozzanatának kiiktatása minden szervezetre vonatkoztatható, érdemes elkülönítenünk a kommunista párton belüli választások problematikáját, amire később visszatérünk. *A nomenklatúra-rendszer további lényeges jellemzője a politikai uralom gyakorlása, fenntartása szempontjából fontos pozíciók egyetlen összefüggő rendbe fűzése.*

Bárhogyan is változott az idők során a nomenklatúra rendszere, lényegét tekintve mégis állandó maradt, mert a politikai rend centralizált „egyrányúsága” megmaradt. Tulajdonképpen csak a szervezeteket függésben tartó uralmi (nomenklatúra) háló alakja, formája, sűrűsége változott, a szervezeteket összefogó háló léte sosem kérdőjeleződött meg.

Ahogy korábban utaltunk rá, Rigby ugyanerre a vonásra az egyszervezetű társadalom, rendszer (mono-organisational society, system) fogalmát használja, amit nem szívesen vennénk át tőle. Azért nem tartjuk Rigby ajánlott fogalmát szerencsésnek, mert az „egyszervezet” fogalmának használata – a szervezet széles körben elterjedt értelmezése miatt – túl szoros kapcsolatot sugall a nomenklatúrával összekapcsolt szervezetek között. Mintha egyetlen, hatalmas szervezetként működött volna az egész rendszer. A szervezetek leírásához azonban az autokefália-heterokefália dimenzió mellett az autonómia-heteronómia dimenziót használnunk kell, és a teljes fokú heteronómiát nem feltételezhetjük az egyébként valóban

magas fokú függőségben tartott szervezetekre. Még a legnagyobb önkény idején is volt némi autonómiaja a különböző szervezeteknek.

Jobb kifejezés lehetne az egyhierarchikusság fogalma²¹, ám a *hierarchia* és az *egyértelműség* fogalmi összefonódása miatt nem tartjuk megfelelőnek ezt a fogalmat sem. A rendszer egyetlen nagy viszonyhálóból állt ugyan, de nem volt egyértelmű, tehát nem lehetett hierarchikus a *kettős hatáskörök* létezése miatt. Egy adott szervezetet tekintve ugyanis a szervezet belső kinevezési rendje „együtt élt” a párthatáskörök rendszerével, tehát kettős kinevezési hatáskörök léteznek. Egy beosztott kinevezésében a szervezeti szabályzat alapján a saját főnöke, és a nomenklatúra miatt az adott pártszerv egyaránt „illetékes”.

Az elfogadható megoldás az lehet, ha bevezethetünk egy új fogalmat. A nomenklatúra jelenségének tárgyalását lényegében a pozícióba kerülési eseményekre szűkítettük le. Ebben az összefüggésben sokszor használtuk az autokefális és a heterokefális fogalmakat. Ezekre támaszkodva – megítélésünk szerint – a nomenklatúra rendszerének különösségét a politikai szervezetrendszer *monokefális* jellege írhatja le a legjobban. Azaz: a heterokefális szervezetek külső függéseit egy rendbe fűzték, és ezáltal gyakorlatilag egy „egycentrumú” kinevezési rendszer jött létre. A nomenklatúra rendszere a kinevezés elvét szinte teljes mértékben kizárólagossá tette, és csak egyetlen „helyen” érvényesült ettől eltérő pozícióba kerülési elv: éppen azon pártvezérek esetében, akik az egész rendszert működtették.

Az eddigiek során nem tettünk különbséget a választási események negligálására vonatkozóan a szervezetek típusa szerint. Mégis érdemes – legalább röviden – külön tárgyalnunk a párton belüli választások formálissá tételének problémáját.

A pártélet központi szlogenje volt a tétel: a demokratikus centralizmus elvében a demokratizmust a kollektív döntési mechanizmus jelenti. A demokratizmust tehát a testületi elv egyik változatával azonosították és vélték megvalósíthatónak. A párt vezetőinek ezen az alapon – legalábbis formálisan – választással lehetett pozícióba kerülniük. Külön történeti elemzéssel lehetne csak megválaszolni azt a kérdést, hogy a választásokat hogyan tudták a mindenkori vezetők formálissá tenni. Nyilván többfajta módszert, technikát kellett, lehetett alkalmazni e cél érdekében. A legfontosabb ilyen technika természetesen az alternatívitás lehetőségének a kizárása, az „egyetlen jelölt” állítása lehetett.

A testületi elv alkalmazása természetesen nemcsak a diktatúrák eszköze lehet. A hatalmi ágak funkcionális megosztásában is ugyanúgy ott találhatjuk a testületi elv érvényesítését pl. a parlamenti képviselet, a köztársasági elnöki vétő, a miniszterelnöki ellenjegyzés aktusában. Meg kell jegyeznünk azért azt is, hogy bizonyos választások formálissá (értsd: tét nélkülűvé, azaz „előre lefutottá”) tétele nemcsak a diktatúrákban fordulhat elő: a demokráciákban is megeshet, hogy előzetes megállapodások alapján formálissá válik egy választás (mondjuk egy parlamenti szavazás előre megállapított eredményt „hoz ki”). Itt persze nagyon fontos különbség a szavazást teljesen negligáló diktatúrához képest, hogy legalább egyszer, a parlamenti képviselők választásakor *effajta* manipulációra már nincs lehetőség.

A testületi elv másik formája az „előzetes egyetértési jog”, illetve „véleményezési jog” jelenségében valósult meg a nomenklatúra-rendszeren belül, és ezek a technikák már a hatalomkoncentráció csökkentésének eszközeivé váltak (persze csak alsóbb szinteken).

²¹ Lényegében ehhez hasonló „ajánlatot tesz” Bihari Mihály is, amikor a hierarchiák egymásba csúszásáról és a hierarchia elv létezéséről tesz állításokat. Lásd: Bihari Mihály: *Politikai rendszer és szocialista demokrácia*, ELTE ÁJK, 1985., 115. o. (Csanádi Mária az „alapszövevény” jellemzősekor már csak „részben hierarchikus struktúráról” ír, és az egyirányúságot emeli ki döntő mozzanatként, felismerve, hogy a rendszerben nagyon fontos tényező a többszálú függőség létezése: Csanádi Mária: *A döntési mechanizmus szerkezetéről*..., 7-8. o.)

A nomenklátúra-rendszer, mint a társadalom feletti ellenőrzés eszköze. Patrónus–kliens viszonyok

A nomenklátúra-rendszer „megfelelő” működtetéséhez az eddig leírtakon túl „szükség volt” még arra is, hogy a társadalomban minden – a politikai cselekvések szempontjából lényeges – hatalomforrást „nomenklátúrás” szervezeti pozíciókhoz kössenek.

A modern társadalmakban nagyon sok olyan szervezetet találhatunk, melyek függetlenek a politika szférájától, tehát autonómak, illetve autokefálisak. A pártok, társadalmi mozgalmak, a gazdasági, kulturális, oktatási, tömegkommunikációs stb. szervezetek nagy része ilyen. Demokráciákban ezek számát nem, vagy csak nagyon kis mértékben lehet korlátozni. A nomenklátúra-rendszer sikeres irányításához viszont „kezelhető méretre” van szükség, vagyis az egész rendszer minél kisebb számosságú szervezethalmazt kíván meg. Különösen így van ez a gazdasági szervezetek területén. A magángazdasági szervezetek azért állnak – már pusztán létükkel – a nomenklátúra-rendszerrel szemben, mert azok a gazdasági erőforrások feletti autonóm rendelkezések birtoklása révén a modern világ egyik fontos hatalomforrását jelentik. A rendszer működtetéséhez tehát ezt a hatalomforrást, amely az alternatívitás lehetőségét biztosíthatná, „el kell zárni” – azaz a gazdaság szféráját politikailag „pozicionálni” kell. Ebből a szempontból az államosításnak, a szövetkeztetésnek külön jelentősége volt a rendszer történetében. Természetesen bármely más hatalomforrás esetén ugyanezt mondhatjuk el. A rendszer vonásai közé tartozott még az is, hogy a legkülönbözőbb hatalomforrásokat „államosították”, tehát meghatározott pozíciókhoz kötötték, ami által a rendszerben megszűnt minden nomenklátúrán kívüli hatalomkoncentrációs lehetőség.

Ezáltal persze lehetetlenné vált a rendszeren kívüli és természetesen a rendszert magát meghaladni kívánó uralmi igények érvényesítésének a lehetősége is.²² Mindennek fontos következménye volt az, hogy a rendszert csak belülről lehetett „megdönteni”. Az eddig bemutatott jellemzőkkel rendelkező nomenklátúra-rendszer első pillantásra meglepően stabil politikai képződménynek bizonyult. Az ok – megítélésünk szerint – elég egyszerű: *adva volt egy elv, melynek alkalmazásával széles körre kiterjedően kontrollálni lehetett a politikai (személyi) változásokat, folyamatokat.* Ez az „oszd be és uralkodj” elve volt.

Ezt az elvet nyugodtan tekinthetjük a kommunista (bolsevik) uralom saját „találmányának”. Bár a politikai rendszerek működésének csak egyik összetevőjét jelentik a politikai személyi változások technikái, a nomenklátúra-rendszeren belül a személyi kérdések talán minden másnál fontosabb szerepet játszottak.

Bár a párt „vezető szerepének” érvényesítésekor nem racionális legitimitásigényre támaszkodott, maga a nomenklátúra-rendszer rendkívül racionálisan kezelt és nagy hatású eszköznek bizonyult. Természetesen – mint oly sok más, túlcentralizált rendszer – ez sem volt felülről teljes egészében jól átlátható és menedzselhető rendszer. Többek között ezért is megjelent a rendszeren belül egyfajta, az alsóbb pártszervek által birtokolt autonómia. Az ugyan igaz, hogy a nomenklátúra-rendszerben egyfelől kialakították a személyi függőségek mindent átfogó rendszerét, s ezáltal megjelent a patrónus–kliens viszony, másfelől azonban a „klientúra rendszere” strukturált volt, azaz minden szinten újabb és újabb „patrónus–kliens” kapcsolatok születtek. A Kádár-rendszerben később a pártszervek bizonyos autonómiát kaptak az alsóbb szinteken is. Bizonyosságul erre idézzünk egy olyan dokumentumrészletet, amelyben leírtakat valószínűleg általánosítani lehetne a további kutatások során.

„A minisztériumi és országos főhatóságok pártbizottságainak hatáskörébe tartozó káderekre érintő kérdésekben (előléptetés, felmentés, kitüntetés stb.) a felsőbb párt- és állami szervek kötelesek a pártszerv illetékes testületének előzetes véleményét, állásfoglalását kikérni.”

²² Szakadát István: *A nomenklátúra – avagy „az oszd be és uralkodj” elve*, in: *A nomenklátúra csúcsán*, A BME Szociológia Tanszék kiadványai 1., 1991., 5–8. o.

„A Központi Bizottság szervei hatáskörébe tartozó vezetők kinevezésénél és felmentésénél:

– miniszterek, országos főhatóságok vezetői, valamint a miniszterhelyettesek kinevezéséről vagy felmentéséről a végrehajtás és nyilvánosságra hozatal előtt kapjon tájékoztatást az illetékes pártbizottság;

– országos főhatóság helyettes vezetői, a főosztályvezetők kinevezésénél, felmentésénél, illetve ennél magasabb beosztásoknál, ha az előléptetés az ottani apparátusból történik, döntés előtt ki kell kérni az illetékes pártbizottság véleményét.”²³

A nomenklátúra-rendszer változásai

„Úgy csináltuk, hogy nem néztük meg előtte, hogy a Szovjetunióban és más népi demokratikus országokban hogy csinálták ezt meg... Egy-két beszéd a Szovjetunióban foglalkozott ezzel a kérdéssel. Elvileg ennek az alapján alakítottuk ki. Államhoz való viszony és tömegszervezeteknek párthoz való viszonya kérdésében nem tudtunk semmit sem kideríteni.”²⁴

A nomenklátúra-rendszer sajátosságainak tudatában nyilván nem kerülhetjük meg a rendszer eredetére vonatkozó kérdés megválaszolását. Hogyan alakult ki, szilárdulhatott meg egy ilyen rend? A „miért” kérdésre könnyű a válasz. Mint az egész kommunista (bolsevik) politikai-gazdasági rendre vonatkozóan, e kérdés kapcsán is nyugodtan állíthatjuk: miután a Magyar Kommunista Párt szovjet segítségre támaszkodva átvette a hatalmat, a szovjet minta alapján (és valószínűleg szovjet készítésre) Magyarországon is alkalmazta ezt a hatalmi-uralmi eszközt. A mottóban található „vallomásnak” bája van, ám a lényegen természetesen mit sem változtat. A birodalom bevezette saját rendszerét a helytartóságai-ban is.

A „hogyan” kérdéssel, azaz a nomenklátúra-rendszer magyarországi kialakulásával kapcsolatban hasonlókat mondhatunk, mint Rigby a szovjet nomenklátúra eredetének bemutatásakor.²⁵ 1947 eleje és 1949 eleje között a politikai hatalmi harcok során a kommunista párt sorban „leszámolt” politikai ellenfeleivel. A szálamítaktika során Kovács Béla, a Kiszgádpárt akkori főtitkára volt az első komoly, nyugodtan mondhatjuk: mindent eldöntő „szület”, és Mindszenty herceggímás letartóztatása zárta a sort. A kommunisták mindeközben, illetve részben már ezelőtt átvették egyrészt az erőszakszervezetek feletti, másrészt a politikai, államigazgatási apparátusok feletti uralmat is (talán elég csak a rendőrség, a határőrség, a belügy feletti rendelkezésért folytatott harc történetére, illetve a B-listások vagy az FM-per eseményeire hivatkozni). A hatalmi harcok végeztével, illetve az apparátusok kicsérélésével a par excellence politikai szervezetek már „elő voltak készítve” a nomenklátúra rendszerének bevezetésére. A következő szükséges lépés ezek után az kellett legyen, hogy a párt megteremtse magának a gazdasági, illetve államhatalmi pozíciók feletti rendelkezés lehetőségét is. Lényegében ez valósult meg az 1948–1949-es államosításokkal, illetve az 1949 tavaszi „népfrontos” választásokkal. Ezután már „csak” a pártban belüli „fegyelmet” kellett megteremteni abból a célból, hogy a pártban belüli választások is formálisakká váljanak. Ezért kellett a „forradalomnak felfalni” saját gyermekeit”. És legvégül ki kellett alakítani a párt „megfelelő” szervezeti struktúráját. Ez utóbbi lépés történt meg 1950-ben,²⁶ amikortól kezdve negyven éven át lényegileg változatlan szervezeti struktúrával működött a kommunista párt.²⁷

²³ A PB határozata a minisztériumok és országos főhatóságok pártszervezeteinek feladatairól, hatásköréről, irányításuk egységes rendszeréről (1972. július 25.).

²⁴ A hatásköri lista vitája a Titkárság 1949. szeptember 7-i ülésén, Rákosi Mátyás és Földes László hozzászólása.

²⁵ Rigby, T. H., *Staffing USSR Incorporated*, pp. 523–537.

²⁶ T. Varga György: *Pártapparátus Magyarországon 1948 után*, in: *História*, 1988/1. (X.), 28–31. o.

²⁷ *Szédőkönyv a Politikai Bizottság tanulmányozásához*. Melléklet: „A központi pártapparátus (1944–1989).”

Egy rugalmas eszköz: a hatásköri lista

A hatásköri lista kérdéseivel – tudomásunk szerint – a Titkárság 1949. szeptember 7-i ülésén foglalkoztak először a „a témának megfelelő” komolysággal. A jegyzőkönyv tanulsága szerint ekkor már létezett hatásköri lista, de az erre vonatkozó dokumentum eddig még nem került elő, így ennek tartalmát nem ismerjük. A szóban forgó ülésre mindenesetre két listatervezet is készült, ahogy ez az alábbiakból kitűnik:

„Egyetemi tanárok az egyik lista szerint sehová sem tartoznak, a másik listában a fontosabbak a PB-hez, illetve a Titkársághoz.”²⁸

A vita során főleg a központ, a „megyebizottság” és az államapparátus egymáshoz való viszonyának kérdéseit tárgyalták, illetve röviden érintették az erőszak apparátusok problémáját is. Végül a Titkárság által hozott határozat előírta, hogy: „A Titkárság a javaslatot elvben, kiindulási pontként elfogadja.... Javasolja megnézni, hogy a Szovjetunióban hogy dolgozták ki ezt a kérdést.”²⁹

1949 októberében-novemberében el is ment a küldöttség a Szovjetunió tapasztalatainak megismerése végett. A pártdelegáció széles körű tevékenységéből két mozzanatot emelnénk ki: egyrészt alaposan vizsgálta a szovjet kommunista (bolsevik) párt szervezeti struktúráját, másrészt megpróbálta minél jobban átlátni, megérteni a szovjet nomenklátúra-rendszer működését. Hazatérve természetesen jelentésekbe és javaslatokba foglalták a „kint” szerzett tapasztalatokat. 1950 tavaszán kerültek a Titkárság elé a vonatkozó előterjesztések.³⁰ Nem tarthatjuk véletlennek azt a tényt, hogy 1950. március 22-én illetve 29-én a Titkárság két egymást követő ülésén hozott határozatot a központi pártapparátus átalakítására illetve a kádermunka átszervezésére vonatkozóan.³¹ Az érintettek, a javaslattevők érzékenységét” mutatja az is, hogy a Szovjetunióban járt pártdelegáció jelentésének szinte a legelején találhatjuk azt a megállapítást, amely tulajdonképpen az egész nomenklátúra-rendszer legfontosabb elemére utal: „A Párt az államszerveket elsősorban az államhatalom vezető posztjain lévő kommunistákon keresztül irányítja; az államvezetés kulcspozícióit a Párt vezető szerveinek határozata alapján töltik be.”³²

A javasolt és elfogadott rend időtállóan bizonyult. Az 1950. márciusi határozat után lényegét tekintve nem változott a nomenklátúra-rendszer egészen a politikai rendszer 1989-es felbomlásáig.

Bár a nomenklátúra-rendszer 1950 és 1989 között lényegét tekintve nem változott, a rendszer történetét vizsgálva természetesen felfedezhetünk bizonyos módosulásokat az eredeti mintákhoz, a korábbi gyakorlathoz képest. Egyrészt bizonyos mértékig fokozatosan formalizálódott az egész rendszer „szabályozása”, másrészt folyamatosan változott a rendszer által „befogott” pozíciók struktúrája.

A nomenklátúra-rendszer történetében a változások egyik legfontosabb eleme a „KB szerveinek”, s ezáltal a hatáskörrel rendelkező szereplőknek a változása volt. A Rákosi-rendszerben csak a mindenkor vezető párttestületek adtak kádérhatásköri jogot, így a Politikai Bizottságnak, a Titkárságnak és amíg létezett – a Szervező Bizottságnak voltak nomenklátúra-listái. A Központi Vezetőségnek nem volt elkülönített listája, bár a PB, a Titkárság és az SZB a KV nevében járt el kádérkérdésekben.

1956 után még 6-7 éven át a korábbi szisztéma maradt fent, tehát a Központi Bizottság, a Politikai Bizottság (a kezdetekben Intéző Bizottság néven), az újonnan felállított és csak

28 A hatásköri lista vitája a Titkárság 1949. szeptember 7-i ülésén, Gerő Ernő hozzászólása.

29 A Titkárság 1949. szeptember 7-i határozata.

30 A Titkárság 1950. március 29-i határozata.

31 T. Varga György: Pártapparátus Magyarországon 1948 után, 29–30. o.

32 Javaslat a központi pártvezetés munkájának megújítására és a Központi Vezetőség apparátusának átszervezésére (a Szovjetunióban járt pártküldöttség jelentése, 1950 márciusa).

rövid ideig létezett Szervező Bizottság, majd az utóbbi helyébe lépő Titkárság rendelkezett kádérhatáskörrel. A korábbiakhoz képest csak annyi változás történt, hogy a Központi Bizottságnak ekkortól már „saját” listája is volt.

Az 1962-es nomenklátúra-határozatból ugyan semmiféle változás nem tűnik ki, ám a határozati javaslatok dokumentumaiban már új elem bukkant fel. A központi listán szereplő pozíciók csökkentését – legalább részben – azzal tudták elérni, hogy a testületek hatásköréből néhány beosztás kikerült a „Központi Bizottság illetékes titkárához jóváhagyásra.”³³ Újfent hangsúlyozzuk azonban, hogy a nomenklátúra-határozatba mindez még nem került bele! Igaz, nem kellett sokáig várni erre sem. A következő nomenklátúra-határozatban ugyanis már tételes formában megjelent a KB-titkárok és a KB-osztályvezetők saját hatásköre:

„... (a KB)... Az eljárás meggyorsítása céljából egyes kinevezéseket, jóváhagyásokat a Központi Bizottság titkárainak és osztályvezetőinek hatáskörébe utalt.... Az állami szervek vezetői és a pártszervek a Központi Bizottság hatáskörébe tartozó káderek kinevezése, leváltása, áthelyezése, kitüntetése és külföldi utazása előtt kötelesek a Központi Bizottság illetékes titkárának és osztályvezetőjének hozzájárulását kérni.

Véleményeltérés esetén a Titkársághoz kell fordulni.”³⁴

Bár az idézet utolsó passzusa azt sugallja, mintha a titkárok és osztályvezetők csak a Titkársággal „megosztott” hatáskörrel rendelkeztek volna, ám úgy gondoljuk, hogy valójában az mégis csak klasszikus hatásköri jogosultság volt. Ezt a véleményünket erősíti az a tény is, hogy a határozat szövegében azért a beosztásokat egyértelműen mint a titkárok és osztályvezetők hatáskörébe tartozó tetteket sorolták fel, ám még inkább biztosak lehetünk fenti állításunkban, ha a titkárok és osztályvezetők hatáskörével kapcsolatos változásokat is figyelembe vesszük. A következő alkalommal ugyanis, 1967-ben:

„A Politikai Bizottság a KB-titkárok, osztályvezetők hatáskörét úgy módosította, hogy előzetes egyetértéssel lehet a hozzájuk besorolt személyek ügyét kinevezés, áthelyezés vagy felmentés céljából a hatáskörileg illetékes alsóbb választott párt- vagy tömegszervezeti szervek vagy állami szervek elé terjeszteni.”³⁵

A határozat előterjesztésében rövid indoklást is találhatunk:

„Ezzel elkerülhetővé válik az alsóbb párt- és tömegszervezeti vezető szervek vagy állami szervek döntéseinek egy személy által történő megváltoztatása.”³⁶

A dokumentumokban az a kitétel is szerepelt, hogy a titkárok, illetve az osztályvezetők előzetes egyetértése szükséges a felsorolt beosztásokat érintő személyi ügyekkel kapcsolatos döntések során. Ekkor tehát a kádérhatáskört megosztották a titkárok és osztályvezetők, illetve más illetékes szervezetek, szervek vezetői között. Tulajdonképpen a testületi elv egyik formáját alkalmazták ebben a kérdésben. Az a tény, hogy az 1967-es, az 1968-as és az 1971-es listákról szóló határozatok nem tértek ki arra, hogy vitás esetekben ki legyen a döntő szó, már önmagában azt sejteti, hogy végső soron a titkárok és osztályvezetők voltak – de facto – uralmi helyzetben. Ezt az érzésünket megint csak a későbbi események ismeretében tudjuk megerősíteni. A Központi Bizottság 1973. november 28-i ülésén hozott határozattal ugyanis megszüntették a KB-titkárok és KB-osztályvezetők – addig létező – személyi hatáskörét.³⁷ Ami addig volt tehát, azt a párt dokumentumok is személyi kádérhatáskörnek

33 Javaslat a Politikai Bizottsághoz az MSZMP Központi Bizottsága, Politikai Bizottsága és Titkársága hatásköri listájára (1962. július 18.). Megjegyezzük, hogy a titkárok effajta hatáskörének létezését a korábbi idősakra is feltételezhetjük, azonban erre történő „gyenge” utalásokat csak az 1960-as határozat szövegében találtunk.

34 A Központi Bizottság 1963. február 5-i hatásköri listája.

35 A Központi Bizottság és szerveinek 1967. május 9-i hatásköri listája.

36 Feljegyzés a Központi Bizottság és szerveinek hatásköri listájában javasolt változásokról (1967. április 29.).

37 Javaslat a Politikai Bizottságnak a Központi Bizottság hatásköri listájának módosítására (PTO, 1974. április 26.), illetve Jelentés a Politikai Bizottságnak a kádérhatáskör rendezésének tapasztalatairól; javaslat a KB hatásköri listájának részleges módosítására (PTO, 1975. november 4.).

minősítették. Még világosabbá válhat mindez, ha figyelembe vesszük azt, hogy 1974-ben e személyi hatáskör helyébe az *előzetes egyetértési jogkör* került:

„Az illetékes szerv döntése előtt a KB Titkárságának megbízásából a Központi Bizottság illetékes titkárnak és osztályvezetőjének előzetes egyetértése szükséges...”³⁸

Hogy mi a két jogkör (tehát a személyi hatáskör és az előzetes egyetértési jog) közti tényleges különbség, azt könnyebben megérthetjük az alábbi két idézet ismeretében:

„Az előzetes egyetértési funkciólista ne minősüljön káderhatáskörnek:
– jellege ne jóváhagyás, hanem előzetes konzultáció legyen
– csak a kinevezés, valamint a leváltás, felmentés bejelentésére korlátozódjon, a hatáskörbe tartozás más kötelezettségét – minősítésben részvétel, kitüntetés jóváhagyása, iskoláztatás kezdeményezése, stb. – ne érintse...”³⁹

„Amennyiben a KB titkárai, osztályvezetői és a kinevező szerv között az egyeztetés során véleménykülönbség alakul ki, a személyi javaslatot a KB Titkársága elé kell terjeszteni.”⁴⁰ Amíg tehát a személyi hatáskör birtoklásakor a KB-titkárok és KB-osztályvezetők még pozitív – de már korlátozott – döntési jogosítványokkal rendelkeztek személyi kérdésekben, addig az előzetes egyetértési jog bevezetésével már csak egy halasztó hatályú és korántsem teljes vétőjogot hagytak meg a titkárok és osztályvezetők kezében. Ez sem volt igazi vétőjog, hiszen a végső szó a Titkárságé maradt. A titkárok és osztályvezetők uralmi helyzetének továbbgyöngyítését (vagy legalábbis e szándék erősségét) jelzi az a tény is, hogy ekkortól kezdve az előzetes egyetértési funkciólista az adott titkár és osztályvezető közös listája lett, szemben a korábbi állapottal, amikor a titkároknak és az osztályvezetőknek külön listáik voltak.

További – és a korábbinál jóval radikálisabb – változások a nyolcvanas évek második felében történtek. 1985-ben megszűnt a titkárok és osztályvezetők előzetes egyetértési jogköre, majd 1988-ban a Titkárság mint testület megszüntetésével eltűnt annak „nómenklatúrás” joga is, végül 1989-ben maga az egész rendszer szűnt meg.

Tekintsük át, hogy a központi pártszereplők milyen hatásköri jogosítványokkal rendelkeztek a hatvanas-nyolcvanas években!

	1963–1967	1967–1974	1974–1985	1985–1988	1988–1989
Központi Bizottság	testületi khk.	testületi khk.	testületi khk.	testületi khk.	testületi khk.
Politikai Bizottság	testületi khk.	testületi khk.	testületi khk.	testületi khk.	testületi khk.
KB Titkársága	testületi khk.	testületi khk.	testületi khk.	testületi khk.	
KB titkárai	szem. khk.	korl. szem. khk.	előz. egyetért. jog		
KB osztályvezetői	szem. khk.	korl. szem. khk.	előz. egyetért. jog		

(testületi khk. – testületi káderhatáskör; telj. szem. khk. – teljes személyi káderhatáskör; korl. szem. khk. – korlátozott személyi káderhatáskör; előz. egyetért. jog – előzetes egyetértési jog)

A nómenklatúra-pozíciók számossága

Az egyes nómenklatúra-listákon szereplő pozíciók száma sajnos csak becsülhető, pontosan nem adható meg. A fenti adatok sem a nómenklatúra-határozatokból, hanem különböző előterjesztésekből származnak. Az ok egyszerű: a listákon szereplő intézmények és beosztások

38 A Központi Bizottság 1974. május 21-i hatásköri listája.

39 Javaslát a Politikai Bizottságnak a Központi Bizottság hatásköri listájának módosítására (PTO, 1974. április 26.).

40 A Központi Bizottság 1974. május 21-i hatásköri listája.

száma nómenklatúra-dokumentumokban nem szerepelt. Nem tudhatjuk közvetlenül meg azt, hogy adott időpontban hány országos hatásköri szerv létezett, vagy adott minisztériumban hány osztályvezető volt. A pontos számadatok meghatározásához a korszak teljes intézménytörténeti elemzésére lenne szükség.

Az ismert adatokat figyelembe véve azért annyi megállapítható, hogy a központ hatásköri listákon szereplő posztok száma időben csökkenő tendenciát mutat:

Bár a számadatok hiányosak, azt azért nyugodtan megállapíthatjuk, hogy a hosszú távú trendeket tekintve az egész nómenklatúra-rendszerbe tartozó pozíciók számossága csökkent, különösen a nyolcvanas években.

A nómenklatúra teljes rendszerére, tehát a KB hatásköri listájából az alapszervezetek véleményezési listájáig terjedő pozícióhalmazra vonatkozó számadatok természetesen még kevésbé állnak rendelkezésünkre. Egy 1975-ös PTO-jelentés árul el ezekről valamit.⁴¹ Ezek szerint a pártbizottságok és pártvezetőségek hatásköri listáján 1971-ben 89 000, 1975-ben 81 000 funkció volt. Az alapszervezetek véleményezési jogkörébe 1975-ben – az éppen akkor megvalósított 20 százalékos csökkenés után – összesen 280 000 funkció tartozott.

Nómenklatúra-térkép (nómenklatúra-háló)

Az eddigiek során a hatásköri listákon szereplő pozíciókat csak formális tulajdonságaik alapján elemeztük. Nyilván fontos lenne az egyes konkrét pozíciók listákbeli helyzetének változásait, szerkezeti viszonyait is alaposabban vizsgálni. Számítógépes adatbázis hiányában csak egyes – általunk kiemelt – pozíciók helyét, „sorát” nézhetjük meg, illetve csak egy-két nómenklatúra-szintre koncentrálhatunk. Az alábbiakat tehát inkább csak érdekességekként, mintsem szisztematikusan elemzésnek tekinthetjük.

Nézzük meg egy kicsit alaposabban azt, hogy a KB-hatáskörbe tartozó (tehát az első pártszinten levő) beosztásokkal kapcsolatban milyen szabályszerűségeket vehetünk észre (1963–1988 között).

Az első említendő sajátosság az lehet, hogy a Kádár-rendszerben alig változott a KB-listán szereplő pozíciók sora, száma.

A Központi Bizottság választotta meg (a szervezeti szabályzat alapján) a PB-tagokat, a KB-titkárokat és a hetvenes évektől kezdve az állandó bizottságok (például az Agitációs és Propaganda Bizottság) elnökeit.

Mindvégig a KB-listáján voltak a KB-osztályvezetők, a Népszabadság főszerkesztője, a Politikai Főiskola rektora (korábban a Pártfőiskola igazgatója), a Társadalomtudományi Intézet főigazgatója (korábban igazgatója), a Párttörténeti Intézet igazgatója, a Társadalmi Szemle Szerkesztő Bizottságának elnöke és a Pártélet felelős szerkesztője. Fentiek voltak a párt legfontosabb beosztásai, és ezt a fontosságot azzal tudták legjobban kifejezni, hogy ezeket KB-hatáskörbe (tehát a legfelső szintre) emelték.

A harmadik nagyobb blokkban a KB-hoz tartoztak a Budapesti Pártbizottság első titkára, az Országgyűlés (OGY) elnöke, alelnökei, az Elnöki Tanács (NET) elnöke, helyettes elnökei, titkára, tagjai (utóbbiak 1985-től kezdve már nem), a Minisztertanács (MT) elnöke, elnökhelyettesei, tagjai, a Legfelsőbb Bíróság (LB) elnöke, a Legfőbb Ügyész (LÜ), a Fővárosi Tanács elnöke, a SZOT elnöke, főtítkára, a KISZ első titkára, a HNF OT elnöke, főtítkára, a Munkásörsg országos parancsnoka, valamint a Magyar Népköztársaság képviselője a KGST-ben (1985-től kezdve már nem).

Látható tehát, hogy a KB-hatáskörbe a központi államhatalmi államigazgatási szerveket (MT, NET, OGY, LB, LÜ), a legfontosabb társadalmi mozgalmak, érdekképviseleti szervek

41 Jelenítés a Politikai Bizottságnak a káderhatáskör rendezésének tapasztalatairól; javaslat a KB hatásköri listájának részleges módosítására (PTO, 1975. november 4.).

(SZOT, KISZ, HNF) vezetőit, a budapesti „vezetést” (első titkár és tanácselnök) és a „párthadsereg” (Munkásörtség) vezetőjét sorolták be.

Ha a kivételeket a korábban a KB-listán szereplő, de az idők során „lejjebb került” posztok listáján átfutjuk, akkor ezzel a fenti megállapodásunkat csak tovább erősíthetjük. 1963-ban ugyan meg „első pártszintes” az MTA elnökének, a Magyar Nők Országos Tanácsa (MNOT) elnökének és a HM politikai főcsoportfőnökének posztja, de 1967-től már nem. A Központi Népi Ellenőrzési Bizottság (KNEB) 1981-ig szerepelt KB-hatáskörben („államigazgatás”), míg a Magyar Testnevelési és Sportszövetség (MTS) elnöke, főtitkára, a SZÖVOSZ elnöke, valamint a TOT elnöke, főtitkára („társadalmi mozgalom-érdekképviselet”) 1974-ben került le erről a szintről.

Csak egy „ciklus” idejére került fel erre a szintre (1971–74 közötti) az Országgyűlés MSZMP csoportjának vezetősége. Rövid tündöklése nyilván az éppen ez idő tájt elhatározott „alkotmányosítási” (a párt és az állam szétválasztását megkísérítő) szándékkal magyarázható.

Említsük meg azt is, hogy a KB-listán kizárólag országos szintű központi szervek pozícióiról van szó, és túlnyomórészt a szervezetek első hierarchikus szintjét fogják be a KB-jogok érvényesítésével.

	1963	1967–68	1971	1975–77	1981	1985	1988
KB tagjai	X	X	X	X	X	X	X
KB osztályvezetők	X	X	X	X	X	X	X
Bp.-i PB első titkára	X	X	X	X	X	X	X
megyei PB-k első titkárai	X	X	X	X	X	X	X
Minisztertanács tagjai	X	X	+	X	X	X	?
országos főhatóságok vezetői	X	X	+	X	X	X	?
minisztériumi PB-k titkárai	X	X		X	X	X	?
tömegszerv., tömegmozg.							
orsz. szerveinek vezetői		X	+		X	?	?
érintettek				+	+		X
megyei jogú PB-k első titkárai					X	X	X
KEB elnöke, titkára						X	X
pártintézmények vezetői							
Bp.-i, megyei, megyei jogú PB-k PTO-s titkárai						X	X
Elnöki Tanács elnöke, titkára						X	X
SZOT, KISZ, HNF, MNOT vezetői							X
Minisztertanács Hivatalának elnöke							

Megjegyzés: „X” – a teljes listát megkapja;

„+” – csak a magára vonatkozó részt kapja meg;

„?” – a dokumentumból nem deríthető ki egyértelműen.

A második pártszinten található (azaz a PB hatáskörébe tartozó) pozíciók szerkezetileg már a KB-listás pozíciókhoz igazodnak. Általánosítva az állítható, hogy egyfelől a „központi pártszervezet” (KB-apparátus, a pártsajtó, a pártintézmények) második hierarchikus szintjének beosztásait vették fel a PB-listákra, másfelől részben a már első pártszinten befogott „külső szervezetek” második hierarchikus szintjének, részben a még „szabad” szervezetek első hierarchikus szintjének pozícióit kötötték ezen a pártszinten a némenklatúra-rendszerhez. Az utóbbi kötésre vonatkozó példák:

SZOT alelnökei, titkárai, a minisztériumok második emberei (olykor miniszter első helyettesei, olykor államtitkári rangban), stb.

Az „új befogások” példái:

az MTA vezetése, az országos hatáskörű szervek vezetői, a megyei párt és állami vezetők (megyei első titkárok, tanácselnökök).

Nyilván nem szorul különösebb magyarázatra az a tény, hogy a külügy és hadügy különös helyet foglal el ebben a rendszerben (is). Ennek egyik jele, hogy a PB-hatáskörben már feltűnnek e területek harmadik hierarchikus szintjeinek posztjai is:

az erőszakapparátusok politikai komisszárai (a BM, az MN politikai főcsoportfőnökei) vagy a tábornoki, nagyköveti, követségi kinevezések.

A Titkárság (azaz a harmadik pártszint) pozícióinak sorában tulajdonképpen ugyanannak a elvnek az érvényesülését tapasztalhatjuk, mint amit fentebb már bemutattunk. Az előző két pártszint köteleihez kapcsolódva újabb befogások történnek, illetve ahol még nincs pártkötés, ott erről a szintről hozzák létre azt. A minisztériumokat erről a szintről már a harmadik kötéssel fogják meg (a miniszterhelyettesek hatáskörben tartása révén), a katonaságot újabb – lejjebb levő – szinten kötik meg (a politikai főcsoportfőnökök helyettesei, hadseregparancsnokok, stb.), az országos hatáskörű szervek vagy éppen a HNF második hierarchikus szintjén szereplő posztokat veszik fel a listára, illetve az Országos Béketanács elnökét, a Partizán Szövetség főtitkárát, a Magyar Kereskedelmi Kamara elnökét, stb. „először” veszik párthatáskörbe.

Ha még további lépéseket tennénk lefelé a párthierarchia szintjein, ugyanezen tendenciák érvényesülését tapasztalhatnánk (például a minisztériumok főosztályait, osztályait kötnék be az alsóbb hatásköri szintekre, stb.), ám a további példálózás helyett fontosabbnak tartjuk egy – a Kádár-rendszerre vonatkozó – állítás megfogalmazását.

Bár a központi hatásköri listák abban az értelemben minősíthetők központiak, hogy azok a legfelső pártszervek hatásköri jogait rögzítik, ám a „központi elvnek” létezik itt egy másik tartalma is: a *központi hatásköri listák gyakorlatilag csak az országos, központi szervezetek pozícióit tartalmazzák (a Kádár-rendszerben).*

Érdemes egy kicsit bővebben kifejteni, mit is értünk ezen az állításon! A Kádár-rendszerben a kiemelt városok esetében előfordult, hogy olykor lenyúltak még városi pártbizottságok szintjére is, ám az egyéb szervezeteket, pozíciókat tekintve a némenklatúra-rendszerben mindegyikben létezett egy korlátozott értelmű, sajátos tartalmú, területi decentralizálás: a megyei vezetés a központ kinevezésétől függött ugyan, de egyébként saját megyéjében szabad kezdet kapott a kádárpolitikában. Ez nem volt így a Rákosi-korszakban! Az ötvenes évek központi hatásköri listáin sok olyan megyei szintű szervezeti beosztást találhatunk, amelyek fölött később már a megyei vezetések rendelkezhettek (például a járási pártbizottságok titkárai, a SZOT megyei titkárai, vidéki városok függetlenített titkárai, a SZÖVOSZ megyei titkárai, a megyei tanácsok végrehajtó bizottságainak tagjai stb.). Az persze a Kádár-korszakban is változott, hogy a megyei vezetésbe milyen pozíciókat soroltak be, de ez a kör a legkorábbi időszakokban sem volt túl széles (első titkár, titkárok, tanácselnök, megyei lapok főszerkesztői, megyei rendőrkapitány, megyei főügyész, legfőbb bíró tartoztak ide), másrészt a nyolcvanas évek változásai e téren a decentralizálást erősítették tovább. Természetesen a nagyvállalatok, a nagyobb szövetkezetek, gazdaságok vezető posztjai jobban centralizálva voltak (ezek tehát nem voltak teljesen a megyei vezetéseké), de a megyéknek még így is maradt bőven elég pozíció saját hatáskörben. Nyilván nem tévedünk nagyot, ha azt gondoljuk, hogy ez a vertikális (területi) hatalommegosztás komoly szerepet játszott a párt(vár)megye-rendszer megerősödésében.

Az intézmények behálózásának változásai

Korábban feltételeztük, hogy az egész némenklatúra-rendszerbe tartozó pozíciók száma csökkent. Erre alapozva bátran feltételezhetjük azt is, hogy a központi listák „rövidülésével” az alsóbb szintű pártszervek hatásköri jogosítványai részben nőttek (a felsőbb szervek

jogosítványainak decentralizálásával, azaz pozícióinak leadásával), részben csökkentek (a további decentralizálódással, illetve a rendszer egészének „csökkenésével”).

Ezt a decentralizálódást azonban csak részben szabad úgy értenünk, mintha az alsóbb (kiváltképp a területi) pártszintek kapták volna meg a központi listáról esetleg kikerülő pozíciók feletti rendelkezési jogát. Természetesen előfordult az ilyesmi is. Ez történt meg abban az esetben, amikor a központ valamilyen területi szintű pozíciót „leadott” az alsóbb szintű pártszerveknek (mondjuk a megyei tanács vb-titkári posztját a megyei pártbizottság „kapta meg” a KB-tól). Nevezzük ezt a jelenséget *területi decentralizálódásnak*. A decentralizálódás másik formája lehetett az, amikor a központ visszaadott bizonyos központi (azaz országos) szintű pozíciót a beosztás fölött addig csak formálisan rendelkező – országos szintű – szervezetnek (*funkcionális decentralizálódás*). Az effajta esemény nagy valószínűséggel egyáltalán nem érintette a területi pártszervek életét, jogosultságait.

Ezt a kérdéskört egyébként nem tudjuk alaposabban megvizsgálni, ugyanis nem tudunk semmi biztosat állítani az alsóbb szintű pártszervek nomenklátúra-jogaira vonatkozó dokumentumok ismerete nélkül. Persze azért néhány hipotézist, egy-két állítást megfogalmazhatunk a rendelkezésre álló adatokra támaszkodva.

Az alapszervezetek szintjére vonatkozóan nem minden alap nélkül feltételezhetjük, hogy a Rákosi-érában, illetve a Kádár-rendszer korai időszakában az alapszervezeteknek is tényleges káderhatásköri (tehát nem csak véleményezési) joga lehetett. Ha feltételezésünk helytálló, akkor nyugodtan állíthatjuk, hogy a véleményezési jog – valószínűleg a hatvanas években történt – bevezetése gyöngítette a nomenklátúra-háló erősségét az alapszervezetek szintjén.

A központi listák változásaira vonatkozóan – a korábban bevezetett fogalmakra támaszkodva – bizonyos szakaszolást is elvégezhetünk a rendszer történetében.

Kezdetben volt a „nomenklátúra-dzsungel”, melyre a szervezetek magasfokú heterokefáliája, vagy más szóval jellemezve ugyanezt, a politikai, társadalmi, gazdasági, kulturális stb. élet sűrű „*pártbehálózása*” volt jellemző. Szabályszerűségeket természetesen erre a fázisra vonatkozóan is lehet találni: például jól megfigyelhető szándék volt az, hogy adott szervezetet, mondjuk egy minisztériumot, úgy „fogott be a párt”, hogy a KB-listáján a miniszter, a PB-listáján az államtitkár, a Titkárságon a miniszterhelyettes, a KB-titkárné a főosztályvezető stb. pozíciói szerepeltek. (Ebből kiindulva vizsgálható lenne, hogy vajon ez a törekvés általános lehetett-e vagy sem, azaz szabály volt-e vajon az, hogy adott intézmény különböző hierarchikus szintjeinek beosztásait más pártszervek listájára tették.)

Az első változástípus az volt ebben a rendszerben, hogy a nomenklátúra-jogosultságok lefelé tolódtak a pártszinteken (területi decentralizálódás). Erről lehetett szó abban az esetben, ha például egy minisztériumi főosztályvezető a KB-listáról a budapesti pártbizottság listájára került át. (Megfelelő dokumentumok hiányában feltételes módon kell fogalmaznunk. Többször is utaltunk arra a módszertani nehézségre, hogy nincsenek területi listáink.)

A változások másik típusa az adott szervezeteket „fogó pártkötések” számának csökkenése volt. Ilyeneknek minősíthetjük például a minisztériumok osztályvezetőinek, főosztályvezetőinek lekerülését valamennyi(!) listáról.

Ebben a változássorban az utolsó – még nomenklátúra-rendszerbe tartozó – állapot nyilvánvalóan az elsőfokú pártheterokefália, vagyis az egyszeres pártkötések kialakulása lehetett. Az egyes szervezeteket (tehát még nem a teljes rendszert) tekintve a legradikálisabb változás e téren nyilván az volt, amikor megszűnt a „pártkapcsolat”. Ez történhetett úgy, hogy:

a) visszaadták a kinevezési jogot a szervezeteknek (ha „eredetileg” azok heterokefálisak voltak): például valamelyik nagyvállalat, országos napilap vezetője;

b) visszaadták a választási jogot (ha „eredetileg” azok autokefálisak voltak): például az Írószövetség elnöke.

A félreértések elkerülése végett fontos hangsúlyoznunk, hogy ebben a fázisban még sok szervezet párthatáskörben maradt, csak bizonyos (nem túl jelentősnek minősített) intézmények szabadultak meg a pártkötésektől.

A nomenklátúra-rendszer felbomlása nyilvánvalóan akkor következett be, amikor feladták a legfontosabb – tehát a legtovább nomenklátúra-listákon tartott – szervezetekre vonatkozó nomenklátúra-jogokat. Az előző állapothoz képest ekkor már mindent.

Összegezve tehát megállapítható, hogy a rendszernek létezett egy mozgása az egyre kisebbfokú heterokefális szervezetek felé.

Normakorlátok beépülése

Ha a nomenklátúra egész történetét figyeljük, akkor – bár a lényegét tekintve állandónak tarthatjuk a rendszert, azért – nyugodtan mondhatjuk azt, hogy a rendszer önkényessége, szorítása némiképpen lazult. Nem tartanánk túl szerencsésnek ezt a folyamatot a rendszer liberalizálódásaként értelmezni, mint ahogy a demokratizálódás kifejezést sem ítélnénk idevalónak. Helyénvalóbbnak éreznénk a bibói *hatalomkoncentráció-zsarnokság* kifejezésre⁴² támaszkodva úgy fogalmazni, hogy ez a folyamat a hatalomkoncentráció-zsarnokság korlátozásaként írható le leginkább.

Korábban már utaltunk rá, hogy a kommunista (bolsevik) rend lényegét tekintve a pártvezérek tradicionális legitimitásigényén alapul. A kommunista-bolsevik politikai uralom kialakulásakor, kezdetben volt a teljes tradicionális önkény (az új rend kialakításakor szinte minden megengedett a vezetőknek, az uralom gyakorlására vonatkozóan alig létezik érvényes norma által korlátozás, a hatalomkoncentráció mértéke rendkívül magas). Az „igazi” Kádár-rendszerben aztán (aminek kezdetét mi nagyjából 1962–1963-ra tesszük⁴³) ez a hatalomkoncentráció, illetve a tradicionális önkény bizonyos mértékig fokozatosan korlátozódik. Ez a korlátozás értelemszerűen nem alternatív politikai hatalmi tényezők megjelenésének köszönhető, tehát nem hatalmi ellensúly kialakulása az ok. Sokkal inkább arról van szó, hogy a pártéletben a hatalmi harcok kitermelnek bizonyos normakorlátokat a legfőbb uralmat gyakorló személyekkel, csoportokkal szemben. Ez a folyamat kis lépésekben 1963-tól kezdve indul meg és a hetvenes-nyolcvanas években gyorsul fel:

1. A káderhatásköri jog tartalmának rögzítése

Nem szabad túlértékelnünk, de azért egyfajta korlátozásként minősíthetjük azt a tényt, hogy a hatásköri jogok tartalmát a hetvenes évek elejétől kezdve már tételesen felsorolták a nomenklátúra-határozatokban. Az „idevágó” 1957-es és 1960-as kormányrendeletekben még utalást is alig lehet találni a pártszervek hatáskörére vonatkozóan. Ehhez az állapothoz képest bizonyos fegyelmet teremthetett már az a pusztán tény is, hogy a pártjogok tételesen felsorolva kerültek be az állami szabályozásba.

2. Formális autonómiaadás

A hatásköri jogok legitimitásigényeivel kapcsolatos korábbi fejtegetéseink során már bővebben elemeztük az állásfoglalás fogalmának megjelenése, bevezetése mögött rejlő motívumokat, megfontolásokat. Ezt a mozzanatot mindenképpen úgy kell értékelnünk, mint a társadalmi, állami, gazdasági stb. szervezetek autonómiájának elismerése felé tett első lépést (még akkor is így kell tennünk, ha tudjuk jól, hogy igazán nem gondolták komolyan ezt az autonómiaadást az akkori pártvezérek).

⁴² Bibó István: *Az európai társadalomfejlődés értelme*, in: *Válogatott tanulmányok – III. kötet*, Magvető, 1986., 5–124. o.

⁴³ A Kádár-rendszer néhány sajátosságáról lásd: Szakadát István–Szakadát László: *A Magyar Kommunista Párt Politikai Bizottságának és Titkárságának egymáshoz való viszonya*, in: *A nomenklátúra csúcsán*, 11–27. o.

A formális autonómia-visszaadás egy másik – párton belüli – példája a Központi Ellenőrző Bizottság (KEB) jogosultságainak, önállóságának figyelembe vétele a nomenklatúra-dokumentumokban. 1985-ben a KEB megkapja a saját tagjai feletti rendelkezés jogát.⁴⁴

3. Az egyéni önkény csökkentése

A pártéletben (és ezáltal persze az egész politikai szférában) a demokráciát a testületi elv alkalmazásával vélték megvalósíthatónak. A Kádár-rendszerben 1963-tól kezdve léteztek személyi – káderhatásköri – jogosultságok azzal a szándékkal, hogy a vezető szervek terhelését csökkenteni kell. Ekkortól, tehát bő húsz éven át létezett egyfajta személyi hatáskör is a rendszeren belül. Az igaz, hogy ez a személyi jogosultság időben egyre inkább „gyengült”, de amíg létezett, azért mégiscsak személyi hatáskör maradt. A nomenklatúra-rendszer szelődése viszont kétségtelenül a rendszer „normalizálódása” irányába mutatott.

4. Eljárási szabály (elemek) megjelenése

Korábban utaltunk rá, hogy már 1963-ban feltűnt az a szabály, miszerint a személyi hatáskörben levők kinevezése során – egyet nem értés esetén – a vitás kérdésekben a Titkársághoz kellett fordulni. A döntőbírói szerep kijelölése – igaz, csak a személyi hatáskörbe tartozó pozíciók esetén – ettől fogva mindvégig megmaradt a rendszer történetében. 1985-ben aztán újabb normakorlát épült be a rendszerbe:

„A döntésre, illetve előzetes állásfoglalásra felelősen előkészített javaslatot a kezdeményező írásban juttatja el a Központi Bizottság felügyeletet gyakorló osztályának. A javaslatokat egyeztetni kell a hatáskörileg illetékes szervekkel. Az egyeztetés eredményét – az eltérő véleményt is – fel kell tüntetni az előterjesztésben.”⁴⁵

Meg kell jegyeznünk, hogy ez az előírás már nagyon korán megjelent a rendszer egészén belül, de a kezdetekben ezt a fajta normakorlátot nem a pártszereplőkre „tették rá”, hanem a „párton kívüli” vezetőkre, ahogy ez az alábbi idézetből kiderül:

„A személyzeti vezető az igazgatónak személyi ügyekben hozott olyan döntéseivel kapcsolatban, amelyek – véleménye szerint – a vonatkozó jogszabályoknak nem felelnek meg, köteles ellenvéleményt tenni. Az ellenvéleményt az igazgató – amennyiben azzal nem ért egyet – köteles a felettes szerv vezetőjéhez felterjeszteni. Az ellenvéleménynek halasztó hatálya nincs.”⁴⁶

5. Cikluselőírás

Az 1986-os káderpolitikai KB-határozatban egy rendkívül fontos új elem bukkant fel a káderhatáskörök gyakorlására vonatkozóan. Ekkortól kezdve az addigi gyakorlathoz képest szokatlanul komoly normakorlátozást vezettek be a pozíciók betöltésére vonatkozóan:

„...a Központi Bizottság helyesnek tartja egy olyan gyakorlat bevezetését, hogy a választott és kinevezett párt-, állami, tömegszervezeti vezetők meghatározott köre csak két ciklusban tölthesse be ugyanazt a tisztséget, munkakört. Indokolt esetben ettől eltérni a Központi Bizottság döntése alapján lehet.”⁴⁷

44 A KEB autonómiájának változásához egyébként másfajta adalék lehet mindaz, amit annak szervezettörténetéről korábban leírtunk: Szakadát István: *A párt szervezeti felépítéséről*. In: Nyíró András (szerk.): *Politikai szociológiai tanulmányok a kommunista bürokrácia vezérkaráról*, BKE Szociológia Tanszék, 1990., 31. o.

45 A Központi Bizottság és szervei 1985. július 30-i hatásköri listája.

46 A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány 3285/1960. sz. határozata a személyzeti munkáról szóló 1050/1957. (V. 31.) Korm. sz. határozat kiegészítéséről, ÜMKL, IX-A-83.

47 Az MSZMP KB 1986. március 18-i határozata a párt kádermunkájáról, in: *Az MSZMP határozatai és dokumentumai 1985/86.*, Kossuth, 172. o.

Bár nyilvánvaló, hogy egyrészt a határozat előírása könnyedén kijátszható volt („átul a verebek a másik ágra” – szölt a köznapis vélekedés például az 1987-es – egyéb megítélésünk szerint igenis jelentősnek mondható – személycserék alkalmával), másrészt addigi uralmi rend ettől még lényegileg nem változott meg. Mégis, a nomenklatúra-rend történetében talán a legkomolyabb korlátozó tényező bevezetését jelentette ez a határozat.

6. Írásos előterjesztések megkövetelése

1974-től jelent meg az az előírás a nomenklatúra-határozatokban, hogy a hatáskör tartozó személyi kérdésekben csak írásos előterjesztés alapján lehet dönteni (állást foglal véleményről nyilvánítani). Persze ezt sem szabad eltúloznunk, de azért az írásbeliség megkövetelése mindenképpen elmozdulást jelentett a korábbi – szóbeliségben megnyilvánuló „szabadsághoz” (értsd: szabad önkényhez) képest.

7. A listák felülvizsgálatára vonatkozó előírások

Valójában nem túl nagy jelentőségű korlátozás, de megemlíthetjük, hogy idővel „beveztek” a hatásköri listák felülvizsgálatára vonatkozó szabályokat is. 1975 előtt nem ismerű ilyent, bár igazából nem tartjuk valószínűnek, hogy lett volna korábban effajta döntés. 1975-ös és 1977-es határozatokban költötték ki azt, hogy a KB hatásköri listát legalább kétevenként át kell tekinteni. 1981-ben ezt úgy módosították, hogy a felülvizsgálata ötvenként, a pártkongresszusok után kell megejteni.

8. A nomenklatúra-határozatok nyilvánossága

Bár a nomenklatúra-dokumentumok a „titkos tudás” szentségével bírtak, s a beavatottakon kívül mások nem tekinthettek rájuk, azért persze ezeknek a határozatoknak is v egyfajta párton belüli nyilvánossága. Tanulságos végignézni, kik is kapták meg hivatalosan a teljes listát illetve azok bizonyos részleteit, és hogyan változott a „titkot ismerők” köre idők során.

1963 előtt a nomenklatúra-határozatokban nem közölték a határozathoz „hivatalból hozzájutók körét. 1963-ban jelezték először a dokumentumokban, kik kapják meg a határozatokat. A beavatottak köre ekkor a KB-tagokból, a KB-osztályvezetők, a területi pártvezetők (vagyis az uralmi pártelit tagjaiból), valamint az államigazgatási szféra vezető kádereiből állt. Ekkor még jóval nagyobb szerepet tulajdonítottak az állami területi „komisszáriainak”, vagyis a minisztériumi pártbizottságok titkárainak.

Az 1967-es és 1968-as határozatokban már bevezették a körbe a tömegszervezetek tömegmozgalmak országos szerveinek vezetőit is. Ez a lépés is mutatja azt a szándékot, hogy ekkortól a párt vezető testületeibe igyekeztek a társadalom különböző érdekcsoportjainak képviselőit beemlíteni. Ugyanennek a törekvésnek másik összetevője az, hogy hatvanas-hetvenes évek fordulóján igyekeztek a párt és „állam” szétválasztását a korábbiahoz képest komolyabban megvalósítani. Ez a szándék például a Politikai Bizottság összetételének kialakításában is megnyilvánult. Ebben az időszakban a Politikai Bizottság szinte teljesen „kikerült” az állami (miniszterelnök-helyettesi, miniszteri) pozíciók. Mindez a nomenklatúra területén abban a tényben nyilvánult meg, hogy a teljes határozat hivatalból megkapók körét a pártvezetők redukálták.

1975-ben és 1977-ben a „kivonatokat” terjesztési körét már kibővítették valamennyi érintett

48 Lásd: Szakadát István–Kelemen Gábor: *Karrier típusok és mobilitási csatornák a Magyar Kommunista Párt belül (1945–1989)*, in: *A nomenklatúra csúcsán*, A BME Szociológia Tanszék kiadványai, I., 1991., 47. o.

szervezet vezetőjére, a nyolcvanas években aztán a korábbiakhoz képest eltérő irányú folyamat indult meg. Ahogy liberalizálódott a rendszer, úgy bővült a nomenklátúra-határozatok nyilvánossága is. 1981-ben tulajdonképpen a hatvanas évekből már ismert kört látták el újra a határozatokkal (s mindemellett a „kivonatok” terjesztési köre is bővült, hiszen ezeket már nem csak a különböző szervezetek vezetői, hanem már maguk az érintettek is megkapták):

1985-ben még tovább bővült a kör, 1988-ban pedig már gyakorlatilag minden érintett (tehát a listán szereplő) szervezet vezetője megkapta a határozatot, tehát a nyilvánosság a lehető szélesebb vezetői körre bővült.

Bár 1989-ben alapvetően megváltozott a politikai helyzet, és persze az akkori nomenklátúra-határozat tartalma is, azért mégiscsak jellemző az a tény, hogy milyen rendelkezés született a határozat nyilvánosságával kapcsolatban:

„A határozat jelenjen meg az Alapszervezeti Tájékoztatóban.”⁴⁹

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a nomenklátúra-határozatok belső (párt)nyilvánossága a Kádár-rendszerben fokozatosan szélesedett, hiszen az egész rendszer szorításának, a jogosultságok koncentrációjának gyengülésével párhuzamosan egyre szélesebb körben kellett terjesztetni az információkat is, mivel a „leadott” jogkörök birtoklása csak a megfelelő információk birtokában volt lehetséges.

A liberalizmus Magyarországon 1867–1944 között

GERŐ ANDRÁS

Szabadelvűség és konzervativizmus a Monarchia Magyarországnak legitimációs szerkezetében

Az 1867-ben létrejött magyarországi berendezkedés a szabadelvűség jegyében fogalmazta meg önmagát. A kormánytöbbséget alkotó, *Deák Ferenc* nevével fémjelzett párt, majd az 1875-ben, fúzióban levő politikai alakulat a liberalizmust tekintette önmaga politikai crédójának. Olyannyira így gondolták, hogy a *Tisza Kálmán* vezetésével 1875-ben létrejött kormánypárt szabadelvűnek hívta magát.

A szabadelvűség felhajtóerői

Logikus, a magyar történelem addigi menetéből következő választás eredményeképpen alakult így a helyzet. *A politikai hatalom birtokosai a reformkor és 1848 szellemiségéhez híven azzal a politikai-eszmei poggyással indultak el hatalmi útjukon, amit a magyar polgári átalakulás addigi menete diktált.* Nevezetesen: a feudális rendszer lebontásának igénye és a modern nemzettudat kialakulása párhuzamos, egymást erősítő folyamatként formálódott. A feudalizmus legerősebb hatalmi háttérjének az a Habsburg-udvar bizonyult, ami a nemzeti önrendelkezés gátjává is szolgált. Ebből következően a reformkor és 1848 a szabadelvűség és a nemzeti mozgalom ötvözeteként jelent meg, méghozzá úgy, hogy a két tényező viszonylagos harmóniába rendeződött. Az 1849 utáni neoabszolutizmus korszaka és gyakorlata – noha már felmutatott bizonyos töréspontokat – alapvetően nem kérdőjelezte meg ezt a harmóniát. A neoabszolutizmus ugyan bebizonyította, hogy bizonyos liberális követelmények, mint például a közhatalviselés, a kötelező örököltség, a törvény előtti egyenlőség, a birtokbirtoklás megvalósíthatók a felelős kormányzás, az egyesülési, szólás- és sajtószabadság realizálása nélkül, csak hogy a neoabszolutizmus oly mértékben nemzetietlen, idegen mezben jelentkező szisztémaként jelent meg, hogy a szabadelvűség és a nemzeti érdekérvényesítés összefonódását alapvetően nem tudta megkérdőjelezni. Így tehát 1867-ben, amikor az ország kompromisszumosan megvalósuló szuverenitása kikristályosodott, kézenfekvőnek tűnt a szabadelvűség felé fordulás – annál is inkább, mert a neoabszolutizmuson egyébként is csak liberális irányban lehetett lazítani.

Persze nemcsak a magyar történelem addigi menete alapján kialakult értékválasztás ösztönözte a szabadelvűség vállalására. *Hozzájárult ehhez az a felhajtóerő is, amit az 1848-as törvények által megnyitott s a neoabszolutizmusban már részlegesen érvényesült polgárosodás tapasztalata jelentett.* Az 1949 utáni fejlődés világossá tette, hogy a polgári tulajdon megteremtése csak módosítható, de nem visszacsinálható történelmi fejlemény. (Erről tanúskodott egyébként az örököltség ügyét újrászabályozó 1853-as császári patens is.) Ugyanakkor az is kiderült, hogy az erős állam és a politikai elnyomás kombinációjára épülő politikai berendezkedés irracionális, nem kifizetődő vállalkozással teszi a hatalmi struktúrát. Az önkényuralom idején ugyan elindult a gazdaság átalakulása és részleges fejlődése (így például az 1848-ban létezett 178 km hosszú vasúthálózat 1866-ra 2160 km-re nőtt), de maga

49 Az MSZMP kádérhatáskörének megszüntetése (1989. május 8.).